

КРАЄЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

2019

Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

КРАЄЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта.

Миколаїв
2019

УДК 930.24

Упорядники: В. І. Шуляр,
Г. М. Запорожченко,
К. М. Улиско

Головний редактор: В. І. Шуляр

Затверджено вченою радою Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Протокол від 04 грудня 2019 року № 5.

К 78 **Краєзнавчий альманах.** Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. – Миколаїв: ОППО, 2019. – № 1. – 110 с.

Умови публікації

Статті мають бути написані спеціально для Краєзнавчого альманаху (ніде раніше не друковані й не надіслані до інших видань); відповідати вимогам ВАКУ до наукових праць; супроводжуватись авторською довідкою (прізвище, повне ім'я, по батькові, звання та посада, адреса, контактні телефони).

Статті приймаються у вигляді файлів текстового редактора Word for Windows електронною поштою або на електронних носіях.

Рукописи – на паперових носіях шрифтом Times New Roman 14 кеглем через 1,5 інтервала обсягом до 15 машинописних сторінок.

Рукописи, електронні носії, малюнки, фотографії (окрім оригінальних) та інші матеріали, надіслані до редакції, не повертаються.

Редакція залишає за собою право скорочувати, редагувати статті, а також вносити зміни в назву. Редакція не рецензує надіслані матеріали.

Передрук із Краєзнавчого альманаху здійснюється за згодою редакції. Посилання на альманах обов'язкове.

Редакція приймає замовлення на розміщення реклами. Редакція не несе відповідальності за текст рекламних оголошень.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них, за використану термінологію та інші відомості.

Думка редакції не завжди збігається з думкою авторів.

УДК 930.24

© Лабораторія редакційно-видавничої діяльності
МОППО, 2019

КРАЄЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

№ 1 2019

З М І С Т

Історична спадщина

К. Баладіна, А. Беляєв, О. Веремчук, М. Таніна, С. Земляна, Н. Луньова
Легенди та перекази села Галаганівки.....5

І. Петров, С. Сасюк
Козацькі поселення на території сучасного міста Миколаєва
за часів Османської імперії (середина XVIII ст.).....23

Культурна спадщина

М. Купченкова
Образ Миколаївського краю в поетичних творах різних етапів часу.....26

Духовне багатство – нащадкам

О. Доценко, Н. Луньова
«Твоє ім'я над нашим містом сяє...»
(вшанування святого покровителя Миколаєва в пам'ятках культури міста).....28

К. Ложенко, Є. Прасолова, Н. Луньова
Рушник єдності – оберіг нашого краю.....30

Д. Дериволков, К. Осадча
Історія Богоявленська. Повернення легенди.....32

Нотатки краєзнавця

Л. Твердовська

Ракова Січ на Кінбурнській косі.....37

Д. Чуприна, І. Василенко

Хто є патріотом? Сенс життя в поглядах сучасної молоді.....51

Аркасівська сторінка

Г. Запорожченко

Аркасівський край – Христофорівка.....53

Знамениті люди нашого краю

А. Пустовар, О. Стародуб, Л. Рясик

Яків Іванович Бутович – національна гордість України.....68

Наші автори.....108

ЛЕГЕНДИ ТА ПЕРЕКАЗИ СЕЛА ГАЛАГАНІВКИ

*Катерина Баладіна
Артем Бєляєв
Олег Веремчук
Марія Таніна
Світлана Земляна
Надія Луньова*

*Де таврійський степ широкий,
Інгулець блакитноокий.
Золотих пшениць розмай,
Є село...*

Галаганівка – невеличке село на південному сході Миколаївщини. Стоїть воно серед степового роздолля, з трьох сторін омите тихими водами Інгульця. Село невелике: п'ять рівненьких вулиць, чепурні будинки. Улітку воно потопає в зелені та квітах. Таким його зробили працьовиті руки людей, що живуть у цьому посушливому, пронизаному дощульними вітрами степовому краї. На березі річки знайшли свій прихисток чорногузи та лебеді, а біля хат в'ють свої гнізда лелеки... (додатки: 1–2).

Багато жителів села ведуть свій родовід із давніх давен. Серед них і моя прабабуся Коцегуб Марина Костянтинівна, яка і зараз живе в Галаганівці. Люди тут талановиті, працьовиті, мудрі, правдиві. Вони шанують історію свого села, бережливо ставляться до навколишньої природи. Цю любов до рідного краю моя прабабуся передала й мені. Я часто приїжджаю до неї і кожного разу із захопленням слухаю її розповіді про минувшину.

Неподалік від бабусиної хати є криничка. Я лину до неї, щоб напитися чистої джерельної води, слухаю бабусині розповіді про події минувшини і розумію, що народна пам'ять – це також джерело, без якого міліє річка під назвою «Народ».

А минулого літа в селі Галаганівці побували й вихованці гуртка «Мій рідний край» Будинку дитячої та юнацької творчості Заводського району. Під час нашої невеликої експедиції ми зустрілися зі старожилами, записали їхні розповіді з історії села та легенди цього мальовничого краю (додатки: 3–4).

Прабабуся познайомила нас із своїми односельцями: Галиною Петрівною Варавенко, авторкою книги про рідне село; майстринею-вишивальницею Варварою Іванівною Шелудько; учителькою Галаганівської школи Ніною Гаврилівною Токар – заслуженим учителем України, Відмінником народної освіти. Цих жінок можна назвати справжніми берегинями народної пам'яті. Вони записують легенди та перекази рідного краю, створили музей історії села Галаганівки, у якому зберігається багато старожитностей.

Легенди та перекази, які зберігають та розповідають старожили Галаганівки, – це поетичні розповіді про незвичайні події, про людей, які жили, працювали і творили на цій землі, захищали її від ворогів...

Кажуть, що пісня – душа народу. Це твердження справедливе й для легенди. Кожна легенда несе в собі певну мораль, духовність, мудрість, накопичену попередніми поколіннями.

Для сучасної людини, особливо для міських жителів, легенди мають неоціненне значення: вони зберігають живе народне слово, оспівують красу природи рідного краю, нагадують нам про наші коріння...

Мета цієї роботи – по-перше, розповісти про легенди і перекази степового села, а по-друге, висвітлити подвижницьку діяльність місцевих красзнавців, які вивчають народну творчість і зберігають народну пам'ять.

Із глибин народної пам'яті

Галина Петрівна Варавенко, яка є авторкою книги «Моя Галаганівка» (додатки: 5–6), ознайомила нас з історією свого рідного краю.

Село Галаганівка засноване у 1835 році. Але люди жили тут ще з кам'яної доби. Сивий степ – свідок тисячолітньої історії цієї землі. Неподалік від села є декілька курганів-могил (додаток 7). У кожного з них своя таємниця. Орють хлібороби землю, сядуть біля кургану відпочити і відчують, що додає він їм сили. Ще діди-прадіди казали, що в цьому кургані поховано скіфа-орача, який любив цю землю. Називають цей курган «Світлим». А ось інший курган усі обходять стороною, бо біля нього завжди віє злий вітер. Кажуть, що тут заховані заговорені скарби. Але ніхто не збирається їх шукати, тому що мають люди найголовніший скарб – родючу Землю.

Котилися степовими просторами скіфські колісниця, залишаючи за собою вічний слід пам'яті. Із марева тисячоліть прийшла до нас легенда про скіфського царя та золоту колісницю...

«Золота колісниця»

«Колись у давні часи в наших краях жили якись племена. У них був цар, якого всі дуже любили, бо той умів добре захищатися від ворогів. Цар заповів зробити йому золоту колісницю і, коли він помре, поховати в ній. Пройшов час, і цар помер. Люди з ближніх місць приходили попрощатися, приносили востаннє коштовні речі, виявляючи померлому свою повагу...»

Царя помістили в золоту колісницю і повезли по всьому царству, щоб усі його піддані мали змогу востаннє вклонитися своєму цареві. Довго возили померлого степами. Нарешті знайшли місце, де треба здійснити поховання. Поховали царя, як він і заповідав, разом із колісницею. Це місце нікому невідоме. Але говорять, що воно знаходиться в південних степах між великою і малою річками. Це, мабуть, між Дніпром та Інгульцем, – вважають місцеві старожили. Але попереджають: «Шукати і копати могилу царя не можна, бо коли порушити його спокій, він наїде на нашу землю біду» [7].

Мабуть, немає такого міста або села, про заснування якого не розповідала б легенда. Не є винятком і Галаганівка. Місцеві жителі зберегли легенду про засновника села Гната Галагана. Кажуть, що козацький полковник Галаган перейшов на сторону цариці Катерини II і брав участь у розгромі Запорізької Січі. За це й був обдарований землями в наших краях. Гнат Галаган був характерником, тобто мав магічну силу. Про нього розповідає легенда, наповнена містичним змістом

«Галаган-характерник»

«Колись землі навколишніх сіл належали пану Галагану. Великі наділи землі дала запорозькому полковникові цариця за те, що він допомагав їй знищувати запорожців і Запорізьку Січ. Кажуть, що він був характерником, умів міняти свою голову. Одного разу змінить на таку, що входить у довіру до козаків. Іншим разом – на таку, що їх жорстоко убиває, виловлює в степах та плавнях і знищує. Важко було його самого впіймати і вбити. Але одному хлопцеві це вдалося... Якби це зробили раніше, то царі не знищили б Січ. А це хлопець, який вбив нарешті зрадника, сказав, що треба шукати могилу, у якій Галаган заховав скарби. Хто знайде, повинен роздати ті скарби бідним людям. Тих скарбів ще і досі не знайшли» [7].

Гнат Галаган був зрадником, але таких небагато. Про оборонців рідного краю, про волелюбних хлопців та дівчат розповідає ця героїчна і водночас романтична легенда.

«Чому шипшина росте по балках»

«Які тільки вороги не зазіхали на нашу землю! Нападники забирали худобу, людей гнали в рабство. Одного разу напали й на наше село. Люди почали боронитися: хто взяв

вила, хто сокиру... Особливо сміливим був один молодий хлопець. Він по десятку рубав ворогів, розкидав їх на всі боки. Але все-таки нападники його оточили та вбили. Це бачила його наречена. Тоді вона вхопила граблі та вдарила по голові найстаршого з ворогів. І втекла в балку, що в наших краях називається Широкою. За нею побігли й інші дівчата. Там вони перетворилися на кущі шипшини. Вороги прибігли до балки. Почали шукати дівчат. Гілки шипшини рвали їм одяг, колючки впилися в тіло. Кущів усе більшало і більшало. Утворилися непрохідні хащі. Вороги не знайшли втікачок й повернули геть – подалі від цих місць.

Із того часу й росте шипшина по балках, створює прилисток для захисників рідної землі. А це нагодує та полікує своїми корисними ягодами» [9] (додаток 8).

Більшість легенд села розповідає про далеку давнину, але старожили зберігають у пам'яті перекази й про події, які відбувалися порівняно недавно – у 30-ті роки та під час Великої Вітчизняної війни. Один із таких переказів про страшний Голодомор розповіла моя прабабуся, Коцегуб Марина Костянтинівна (додаток 4).

«Звідки взялися джерела на березі Інгульця біля Широкої балки?»

«Ще коли Інгулець не поглиблювали, то на ділянці від хутора Бойки до Широкої балки він був таким мілководним, що в деяких місцях його навіть можна було переходити. Такий факт не був би дивним, якби неподалік Широкої балки не було багато джерелець. Звідки ж вони взялися і чому не наповнюють річку?

... Одного разу в наших краях був величезний Голод. Люди вимирали цілими сім'ями, селами. У однієї жінки чоловік загинув на війні й на руках у неї залишилося п'ятеро маленьких діточок. Боляче було матері дивитися на виснажені маленькі тільця, що схожі були на старичків. Це так спотворив їх голод. Краялося серце матері від горя. Вже кілька днів не було ніякої їжі в домі. Діти вже не мали сил плакати, лише тихенько стогнали. Жінка вирішила полегшити їм смерть. Вона задумала потопити дітей і втопитися сама. Щоб ніхто не бачив, одного дня пішла вона понад річкою далеко від села. Дійшла до Широкої балки. Взяла дітей на руки і забрела у воду.

... Майнула думка: «Ні! Ні! А якщо вони не потонуть, а налякаються?». Тоді мати викопала на березі Інгульця у пісочку п'ять ямок, поклала туди діток і присипала пісочком. У дітей не було сил ні кричати, ні рятуватися – такими вони були голодними та кволими. Сама жінка зайшла далеко у воду та й... втопилася. На місці, де вона втопилася утворилося джерело. З нього постійно б'є холодна вода. Біля горбочків, де померли голодні виснажені діти, теж утворилися джерельця. Вони постійно дзюркотять, ніби розмовляють зі своєю матір'ю. Про що – ніхто не знає. Річка в цьому місці, незважаючи на присутність джерел, мілководна. Старожили кажуть, що це від того, що діти померли голодними і не мають сили наповнити річку водою. Тут часто зупиняються перехожі й п'ють холодну джерельну воду. Кажуть, що вона цілюща. Особливо допомагає краще працювати в полі у спекотні дні» [8].

Ще один історичний переказ ми почули від Варвари Іванівни Шелудько (додаток 9). У ньому йдеться про події, які відбувалися під час Великої Вітчизняної війни.

Біля садиби Варвари Іванівни Шелудько росте могутній дуб. Колись давно дідусь Варвари Іванівни посадив дуба та заповідав своїм дітям берегти та доглядати його. Але прийшов на рідну землю лютий ворог, який не шкодував нікого і нічого. Узимку 1941 року загинув красень від ворожої сокири – його зрубали на дрова. Зі сльозами на очах дивилася маленька дівчинка Варвара, як вмирає дідусеве дерево. Її мама, Степанида Пилипівна, як могла, заспокоювала донечку. І навесні, на радість обом, від кореня зрубаного дуба почав рости молоденький пагінець. Мама казала, що це в батька – дуба, якого знищили вороги, народився синочок-дубочок. Пройшли роки і десятиліття. І ось стоїть дуб-син – могутній, красивий, схожий на свого батька. У нашому селі такий дуб

один. Здається своєю красою, ростом він ніби довів ворогам, що нас ніколи не зламати. Варвара Іванівна запевняє: «Дерево тримається за землю своїм корінням, і чим коріння міцніше, тим красивіше його крона. Так і людину тримає на цій землі сила рідного прадідівського коріння... Поки житиму сама – берегтиму це дерево, а потім дітям та онукам заповім робити те саме». «Нехай кожен пам'ятає слова народної пісні, – говорить Варвара Іванівна: –

*«Не ламайте дуба, не нищить тополю.
Ростуть у нас діти, їм ще жити й жити.
Тож не треба, люди, природу губити»* [10].

Багато народних пісень, приказок, легенд знає ця мудра жінка. У неї щира душа, любляче серце, та золоті руки справжньої майстрині. Її світлиця, де відбувалася наша розмова, прикрашена вишитими рушниками та іконами. Але найбільш вражає вишитий портрет Т. Г. Шевченка та слова заповіту великого Кобзаря (додаток 10).

Варвара Іванівна показала свої вишивки а потім ми пішли за село, до невеличкого гаю, де й продовжили нашу розмову.

«Кожного дерево чарує, хай же кожен його шанує»

У кожній місцевості є свої легенди про дерева, серед яких особливе місце займає дуб. У народі його шанують за міцність, красу, довговічність. Одну з давніх легенд про Дуб ми записали зі слів Варвари Іванівни:

«Дуб-оберіг»

«За селом у лузі недалеко біля плавень ріс величезний дуб. Кажуть, що він був старий-старий. Ніхто не знає, коли його посадили, але стверджують, що там похований сміливий козак, який загинув, захищаючи наш край. Селяни вважали його добрим оберегом. Навесні дівчата біля дуба співали веснянки та гаївки, на Івана Купала водили хороводи, пускали по річці вінки. Іноді селяни приходили до дуба і просили: «Збережи наші стети від бурі, нехай ніщо не пошкодить доброму урожаю». А молоді жінки зверталися з проханням:

«Дай нам, дубе, сили і здоров'я народити багато хороших діток...». Говорять, що дуб допомагав.

Але ось одного разу якийсь чоловік вирішив зрубати дуба на дрова.

Прийшов до нього уночі. Тільки підняв сокиру, як почув плескіт води. Подумав, що то рибалки на човні веслами гребуть. Але раптом біля себе побачив гарних красунь. То були русалки. Вони оточили бідолаху і почали лоскотати. Так до ранку і замучили його. А дерево ще багато-багато років стояло. Але одного разу прийшли в наш край вороги і знищили дуба. Вони його зрубали й зробили пліт для переправи через річку. Допливли до середини та й втопилися.

Тож всім треба пам'ятати: «Кожного дерево чарує, хай же кожен його шанує» [10], – такою приказкою закінчила свою розповідь Варвара Іванівна.

За народним повір'ям, кожне дерево має свою неповторну чарівну силу. Щоби її відчутти, ми обхопили руками стволи дерев, прислухалися до шелестіння листви (додаток 11). Здавалося, що вона щось шепоче... «Так, дерева також уміють розмовляти, – запевнила Варвара Іванівна, – бо це також живі істоти, які відчують біль і радість, уміють кохати і страждати». І вона розповіла ще одну легенду.

«І дерева вміють кохати»

«Далеко за селом був глибокий яр. На його схилі росли Граб і Горобина. Колись це були хлопець і дівчина. Вони кохали одне одного. Але в дівчини була зла подруга. Вона попросила відьму, щоб та перетворила закоханих у дерева і переселила їх із рідного

краю в далекі степи.

Так і з'явилися у наших місцях Граб та Горобина (додаток 12). Граб, мов парубок-статечний, високий, кряжистий. Горобинка, мов дівчина – струнка, задумлива. Важко було Грабові рости на стрімкому схилі яру, під пекучим сонцем. Але Горобина підтримувала його, підставляла свої тендітні плечі. «Я кохаю тебе, Грабе», – шепотіла вона. «Я люблю тебе, Горобинко. Ти найкраща у світі з усіх дерев», – шелестіло у відповідь листя Граба. Від цих слів ягідки Горобини ще більше полум'яніли невгасимим вогнем любові та вірності.

Але через кілька років тут раптом з'явилася молоденька акація. Це дівчина-суперниця перетворилася на колюче деревце і вирішила й тут розлучити закоханих. Граб не зводив очей із молодої Акації: своїми злими колючками когось вона нагадувала. А Горобинка подумала, що Граб милується вродою молодого деревця. Захвилювалася вона, її ягідки ще більше заповум'яніли, а листя тремтливо шепотіло: «Не зраджуй мене». Але Граб упізнав в Акації розлучницю і сказав Горобинці: «Я завжди буду кохати лише тебе. І Акація ніколи не стане нам на перешкоді» [10].

Із того часу в наших краях можна часто побачити самотню акацію в степу на схилах яру.

Небагато дерев росте в наших степових краях, але багато складено про них легенд. Ці легенди навчають нас любити, цінувати, берегти природу рідного краю.

Тече річка степова...

Особливе місце серед легенд села Галаганівки займають легенди про джерела та криниці, які напувають цей засушливий край своєю живильною водою, та про річку Інгулець, на скелястих берегах якої розташоване село.

Вважають, що слово «Інгулець» означає «річка печер»... По берегах Інгульця є пласти величезних кам'яних брил, що завжди служили людям будівельним матеріалом (додатки: 13–14). Старі люди розповідають, що там, де видобували камінь, є чимало печер. У давні часи тут ховалися від чужинців. Печери були схованкою і в недавні часи. Свідки розповідають, що в роки Великої Вітчизняної війни в них переховувалися воїни, які тікали з полону. Вхід до однієї з печер починається під плахою, над якою росте кущ шипшини.

Цікаву легенду про походження Інгульця розповіла Ніна Гаврилівна Токар – заслужений учитель України, яка народилася в Галаганівці й усе своє життя працювала в сільській школі.

«Інгулець – річка печер»

«Було це дуже давно. В наших краях росли казково багаті ліси. Навколо ярів були суцільні непрохідні хащі, водилося багато звірини, родюча земля давала щедрі врожаї. Але з часом люди почали витрачати природні багатства без потреби. Земля перестала родити. Починався лихий голод. Люди звернулися до старійшини краю: «Що роботи? Як врятувати багатства?». Мудрий старий чоловік відповів: «Щоб виправити становище, треба принести в жертву найгарнішого юнака, найкращого, найсильнішого мисливця».

В одній добрій жінки був такий син: вродливий, сміливий, розумний. Його кохала чудова дівчина. Юнак попросився з нею і сказав людям, що готовий принести себе в жертву. Піднявся на високу гору, стрибнув з неї і... загинув. За ним пішла і кохана. Не знайшовши нареченого, здогадалася, що сталося і заподіяла себе смерть. На місці загибелі коханих з'явилася річка. Відтоді на півдні України тече річка Інгулець. Вода в ній буває то червоною, то – каламутною. Червона – то кров наречених, а каламутна – це нагадування про те, що довілля треба берегти» [9].

Ніна Гаврилівна завжди навчала своїх учнів берегти рідну землю, шанувати її

історію. Вона справжній подвижник-краєзнавець. За її ініціативою в музеї села помістили велику рукописну книгу, в яку кожен житель Галаганівки може дописати свої розповіді з історії села, спогади, легенди (додаток 15). Як цікаво читати цю рукописну книгу, де зберігаються справжні народні скарби!

Одна з легенд розповідає про трагічну дівочу долю та про сивий Інгулець.

«Балка наречених»

«Недалеко від нашого села Галаганівки є балка. Здавна її називають балкою наречених або русалок. Старі люди розповідають, що колись давно з'явилися в нашому селі вороги: страшні, люті, жорстокі. Викрадали вродливих дівчат і кудись вивозили назавжди. Полонянки вже ніколи не поверталися до своїх домівок, матері їх назавжди втрачали. Одного разу, коли вороги наловили дівчат і везли до місця відправки, кілька полонянок вночі втекли. Довго бігли полями, на яких не було жодного кущика, щоб сховатися. Вороги вранці помітили пропажу і почали погоню. Наздогнали дівчат біля самого Інгульця. Степовички не вміли плавати, проте, не вагаючись, кинулися у воду. І... потопилися. З того часу на тому місці ніхто з місцевих рибалок не ловить риби, ніхто не купається, не напуває корів. А іноді вночі жителі сусідніх сіл бачать як дівчата-русалки виходять із води на берег, розчісують коси і танцюють до ранку. Вони чекають хлопців – наречених. Можливо хтось із них прийде порибалити до річки і покохає їх» [9].

У наших краях понад Інгульцем підносяться скелясті схили. Їх висота сягає 50–100 метрів. За хутором Бойки недалеко від Широкої балки на самій вершині гори б'є джерело. Вода в ньому чиста, прохолодна і надзвичайно смачна. Дзюркотить вона тихенько, тому важко знайти його в траві серед каміння. Внизу тече річка Інгулець. Джерельце біля води – не дивина. Достатньо зробити невеличку копаночку, як вода ключем виривається з-під землі. Але щоб джерело було так високо?... Звідки ж воно взялося? Старі люди кажуть, що це – «Джерело кохання».

«Тут біля річки колись давно жила гарна дівчина. Прийшов час, і її коханий пішов захищати свій край від нападників. Провела дівчина милого на гору і довго стояла, аж поки не зникла за обрієм постать нареченого. Довгий час дівчина ходила на гору до того місця, де простилася з коханим. Одного разу прийшла страшна звістка: її хлопець загинув у бою. Ледве вистачило сил піднятися на гору і дійти до місця прощання. Багато днів плакала дівчина, благала Бога, щоб повернув коханого. Але той вже не міг повернутися. Від горя і журби дівчина померла. А на тому місці з її сліз утворилося джерело. Люди кажуть, що хто нап'ється з того джерела, матиме в серці вічне кохання» [8].

Джерела та криниці степового села — одвічна тема народних легенд, переказів, пісень. Але ці джерела, річки, ставки сьогодні потребують нашої допомоги. Щоби ріки не міліли і джерела не висихали, щоби вода у криницях завжди була чистою, потрібно потрудитися.

Так, у Галаганівці місцева громада за доброю народною традицією відродила одну з прадавніх криниць, що притулилася біля самісінького Інгульця. Джерело з кришталево чистою водою існує тут з незапам'ятних часів. Сюди веде стежина по крутому берегу, з якого відкривається чудовий краєвид. Старожили села розповідають, що в березні 1944 року під час Березнегувато-Снігурівської операції, з якої почалося визволення Миколаївщини, ця криниця врятувала життя радянським розвідникам – вони переховувалися тут від ворогів. На честь визволителів її назвали «Геройська» (додаток 16). Біля відродженої криниці люди висадили калину. Разом із дорослими працювали й учні місцевої школи. А Галина Петрівна Варавенко, на честь цієї події написала вірша «Відроджене джерело». Є у ньому такі рядки:

«Оновили красиво, як в казці, За це шана їм всім і хвала, Здрастевуй, люба криничка Геройська», Як цього ми чекали щодня, Щоб наповнити кухлик водою І допити її аж до

дна» [7].

Якою цікавою була наша бесіда з цією талановитою жінкою! З великою любов'ю розповідала вона про рідне село на березі Інгульця, у якому пройшло її дитинство. Босоніж бігала Галинка разом із подругами на поля, до річки, заглядала до криничок, а їх тоді на селі було п'ять та ще два «журавлі». Зараз у селі не знайдеш таких криниць-журавлів, та все ж людська пам'ять повертає нас у далекі часи. Галина Петрівна розповіла легенду про одну з цих прадідівських криниць.

«Криниці – журавлі»

«Якось заблукав хлопчик у лісі, немає сил йти. Раптом біля калини помітив криничку, глянув не може дістати звідти води. Засмутився та заплакав. А ось із неба виглянув журавель і напоїв хлопчика водицею. На честь цього птаха почали люди будувати криниці-журавлі» [7].

І ще одну зворушливу історію вже з наших часів дізналися ми від Галини

Петрівни Варавенко та Ніни Гаврилівни Токар. Це історія про одну сільську родину та їхню хатину в центрі села, яка стала музеєм.

Жила тут колись дружна сім'я Заходяченків. Були вони завжди привітними до людей, щирими, простими, а ще й талановитими. Наче писанка стояла їхня хата посеред села: стіни гарно розмальовані, хатній посуд оздоблено орнаментом. Коли діти Заходяченків вирости та поїхали далеко з рідних місць, залишилися батьки самі доживати у своїй хаті. Але до них завжди приходили люди, допомагали, чим могли, спілкувалися зі старожилами, просили поради. В оселі панувала атмосфера гостинності. Особливо любили тут бувати діти: слухали, затамувавши подих, розповіді про історію села, про людей, які прославили Галаганівку.

Але прийшов час, господарі померли, опустіла стара хата. Тоді сільська громада вирішила створити в ній музей. Зробили ремонт, почали збирати експонати. Несли люди зі своїх домівок різні речі побутового призначення, вишивки, народний одяг, ікони, старі фотографії...

У експозиції музею відображено історію села від сивої давнини до сьогодення. Музей оформлено дбайливо, з любов'ю (додаток 17). Центральне місце в ньому займає картина «Зустріч», яку односельці знайшли під час ремонту. Цю картину намалювала колись Ніна Олександрівна Заходяченко. Виконана вона фарбами на брезентовому полотнищі. І хоча картині вже багато років, вона дуже добре збереглася. На фоні краєвидів рідного села зображена молода закохана пара (додаток 18).

Ніна Гаврилівна Токар провела нам екскурсію по музею. Ми дізналися багато цікавого, а головне побачили приклад дбайливого ставлення до минулого, до збереження пам'яті про людей, які колись жили на цій землі.

Багато легенд і переказів нашого краю дізналася ми в Галаганівці. Переплелися в цих легендах далека минувшина й новітні часи, правда й фантастика. В них оспівується неозорий степ та його кургани, розповідається про походження джерел та річок. Герої легенд – волелюбні та працьовиті земляки, мужні захисники рідної землі. Тексти легенд із часом змінюються, деякі легенди мають кілька варіантів розв'язки. Але головний мотив залишається незмінним – любов до рідної землі, до її природи, вірне кохання...

Тече Інгулець і плине час. Ми не можемо його зупинити, та це й не потрібно. Але дуже необхідно зберегти джерела народної пам'яті, а ще – зберегти ту навколишню красу, яку дав нам Господь...

Приклад такої діяльності дають нам жителі невеличкого села Галаганівки.

Вони відроджують криниці та створили музей історії села. Вони зберегли не тільки в пам'яті, але й перенесли на папір багато легенд свого краю, щоб ці легенди, які віками йшли до нас, не замовкли назавжди...

Ми, вихованці гуртка «Мій рідний край» Будинку дитячої та юнацької творчості

Заводського району, також залучилися до такої діяльності. Під час невеликої, але дуже цікавої експедиції до села Галаганівки Снігурівського району ми зустрілися із старожилами і місцевими краєзнавцями, дізналися багато цікавого з історії села та почули давні легенди, відвідали музей. Наш «Екологічний десант» зробив прибирання біля джерел на березі Інгульця та в гаю на околиці села (додаток 19). На завершення експедиції ми поставили інсценування за мотивами легенд села Галаганівки просто на березі Інгульця.

Нами зроблено багато фотографій краєвидів навколо села Галаганівки. Додому привезли цікаві речі: книгу «Моя Галаганівка», яку подарувала нам Галина Петрівна Варавенко; вишиту роботу народної майстрині Варвари Іванівни Шелудько; деякі предмети з хатнього начиння, передані старожилами села. Ці речі ми розмістимо в «українській світлиці», яка зараз створюється в нашому Будинку творчості педагогами та вихованцями.

Газета «Вогник творчості» нашого БДЮТ надрукувала деякі легенди, які ми привезли з експедиції (додаток 20). Ці публікації викликали великий інтерес у вихованців різних гуртків. Дуже корисним є цей матеріал для проведення занять у гуртках, а також на уроках та позакласних годинах у школі.

Адже одне із завдань краєзнавця – зберігати перлини народної творчості, щоби передати їх наступним поколінням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Легенди та перекази Південного Прибужжя / Упор. О. Ф. Ковальова. – Миколаїв, 2008.
2. Ковальова О. Ф. Українська народна творчість (від традицій до сучасності) / О. Ф. Ковальова. – Миколаїв, 2007.
3. Г. Варавенко. Моя Галаганівка / Г. Варавенко, Л. Мірошніченко, Снігурівка, 2007.
4. Г. Варавенко. Збережемо прабатьківські криниці / Г. Варавенко // Вісті Снігурівщини. – 2005.
5. Г. Варавенко. Хто розкриє таїну печер / Г. Варавенко // Вісті Снігурівщини. – 2004.
6. В. Шелудько. Ти в пам'яті нашій жива... / В. Шелудько // Вісті Снігурівщини. – 2005.
7. Спогади Варавенко Галини Петрівни, 1935 р.н., с. Галаганівка Снігурівського району Миколаївської області.
8. Спогади Коцегуб Марини Костянтинівни, 1929 р.н., с. Галаганівка Снігурівського району Миколаївської області.
9. Спогади Токар Ніни Гаврилівни, 1935 р.н., с. Галаганівка Снігурівського району Миколаївської області.
10. Спогади Шелудько Варвари Іванівни, 1934 р.н., с. Галаганівка Снігурівського району Миколаївської області.

*Краєвиди біля села Галаганівки
Снігурівського району Миколаївської області*

Додаток 3

*Вихованці гуртка «Мій рідний край» Будинку дитячої
та юнацької творчості Заводського району м. Миколаєва
зі старожилами села Галаганівки Снігурівського району Миколаївської області*

*Коцегуб Марина Костянтинівна,
старожил села Галаганівки із гуртківцями БДЮТ*

*Варавенко Галина Петрівна, краєзнавець села Галаганівки,
автор книги «Моя Галаганівка»*

Сторінка книги Г. П. Варавенко «Моя Галаганівка»

МОЯ ГАЛАГАНІВКА

Рідний край мій із запахом м'яти,
 Ти у серці моїм поряд з рідною хатою.
 І ріка Інгулець комишами уквітчана,
 І село моє рідне, що зі мною повінчане.

У душі моїй згадки про Каленичкін сад,
 Де гніздечка звивали ластівки для пташат.
 Та і ми там родились і мужніли, й росли.
 І у світ полетіли, розмахнувши крильми.

Ти село моє рідне, ти надія в житті,
 Я до тебе літаю у години сумні.
 Ти село моє рідне- мій батьківський поріг
 Ти село моє вічне, мій святий оберіг.

Курган біля села Галаганівки

Степова балка в районі села Галаганівки

Шелудько Варвара Іванівна, старожил села Галаганівки,
народна майстриня

Додаток 10

Вишивка «Заповіт» Т. Г. Шевченка» майстрині В. І. Шелудько

*Вихованці гуртка «Мій рідний край»
БДЮТ Заводського району біля дерева на околиці села Галаганівки*

Горобина біля села Галаганівки

*Річка Інгулець у районі села Галаганівки
Снігурівського району Миколаївської області*

Додаток 14

Кам'яні брили на березі р. Інгулець у районі села Галаганівки

Літопис села Галаганівки. Зберігається в музеї села

Криниця «Геройська» на березі р. Інгулець у селі Галаганівці

*Експонати музею історії села Галаганівки
Снігурівського району Миколаївської області*

Додаток 18

*Картина Н. О. Заходяченко «Зустріч».
Зберігається в музеї історії села Галаганівки*

«Екологічний десант» вихованців гуртка «Мій рідний край» БДЮТ Заводського району. Село Галаганівка, червень 2012 р.

Газета «Вогник творчості»
БДЮТ Заводського району з матеріалами про краєзнавчу експедицію до села Галаганівки Снігурівського району Миколаївської області

Будинок дитячої та юнацької творчості Заводського району м.Миколаєва

Вогник Творчості

№67(14),
Липень-серпень
2012

Експедиція до села галаганівка

Канікули для вихованців гуртка «Мій рідний край» нашого БДЮТ почалися з експедиції до мальовничого села Галаганівка, що на Снігурівщині. Юні краєзнавці зустрілися зі старожилами села,

відвідали музей, зробили багато цікавих фотографій, записали легенди та перкази цього села і, навіть, поставили сценки за мотивами цих легенд..

Про що розповідають легенди села Галаганівки - читайте на стор. 5-6

**КОЗАЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ
СУЧАСНОГО МІСТА МИКОЛАЄВА
ЗА ЧАСІВ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(СЕРЕДИНА XVIII СТ.)**

*Ігор Петров,
Сергій Сасюк*

Територія сучасного міста Миколаєва належить до частини Причорноморської низовини, що до кінця XVIII ст. мало назву Дике Поле, Дикий Степ, де кочували ногайські татари. На цих землях майже не було населених пунктів та панували звичай «диких» племен. Дике Поле стихійно заселялося біглими селянами та, здебільшого тимчасово, запорізькими козаками, які орендували в османів рибну ловлю, пасовища, землю для господарчої діяльності [1, с. 38].

Низку земельних ділянок українські козаки орендували в турок і на території сучасного Миколаєва.

У роботі розглядаємо козацькі поселення на території міста, що існували в середині XVIII ст. до підписання Російською та Османською імперіями Кучук-Кайнарджийської мирної угоди у 1774 році, коли ще землі між Південним Бугом та Дніпром належала туркам.

Під час пошуково-дослідницької роботи використано спеціальну краєзнавчу літературу, певні архівний та картографічний матеріал. Також юні туристи-краєзнавці ознайомилися з експозицією Миколаївського обласного краєзнавчого музею, присвячену бузьким козакам, зустрілися з представниками «Ради козацьких отаманів Миколаївської області» та відвідали місцевості, де знаходилися козацькі поселення.

Найвідомішим серед них є Жовтневе (Вітольд-Гаммані, Вітовка, Богоявленськ) – поселення на лівому березі Бузького лиману, у 12 км на південь від центру Миколаєва. Тут козаки мали до 1774 року власну дерев'яну церкву та певні фортифікаційні споруди (земляні насипи, рови, підземні ходи). Саме від назви козацької церкви у 1789 році село отримало назву – Богоявленськ [1, с. 29; 2, с. 14].

На самому півдні сучасного Миколаєва розташована Балабанова (Балабанівська, Балаб) коса. Ця назва відома ще до 1774 року та дана козаками. Існує дві версії походження назви. Перша виводить від назви лікарської рослини балабан, яка тут росла. Друга версія пов'язує назву з іменем ватажка Балабана, який очолював місцевих козаків.

Побутує легенда про перебування на цій косі козаків:

«У давні часи козаки були змушені шукати кращої долі на півдні Дикого Степу. Один загін, що очолював хоробрий отаман Балабан, спускався на своїх чайках униз по течії ріки Бог. На жаль, на шляху майже всіх козаків, окрім ватажка та ще декількох чоловіків, здолала невідома хвороба. Через певний час їх чайки утнулися у якусь косу. Балабан із здоровими козаками вийшли на берег, щоб поповнити свій провіант їжею, водою та, можливо, якимись лікарськими рослинами. І тут отаман знайшов джерело води, біля якого вдосталь зростала лікарська рослина, яку звали так само як і його – балабан. Ватажок зібрав цю рослину, приготував з неї відвар. Козаки, випивши цей відвар, одужали. Ними було прийняте рішення зупинитися на цій косі, у місцині текло джерело з доброю водою, а річка мала багато риби. Косу ж назвали на честь Балабана та рослини, яка їх урятувала. Із часом неподалік виникло село, що отримала назву – Балабанівка». Село відоме з 1780 року. У 1784 році воно ввійшло до складу Корабельного району м. Миколаєва. Офіційний статус назва втратила, але стійко збереглась у місцевій топоніміці [2, с. 27].

Неподалік від Балабанівської коси є ще одна невелика коса, де козаки ловили рибу. Коса завдяки своїй формі отримала назву – Крива. Назва коси збереглась. У районі коси збудований новий морський спеціальний порт «Октябрьський» [3, с. 136–137].

На території Корабельного району є ще одна коса, де перебували козаки – Павлова, що розташована між Богоявленським та Широкою Балкою. Назва дана від імені козацького ватажка. На початку XIX ст. недалеко від коси з'явився хутір Сіверса, тому згодом коса отримала назву Сіверсова.

На північ від Варварівської коси – Потапова коса, назва якої також походить від імені артельного козацького ватажка.

На південно-східній околиці Миколаєва розташована так звана Попова балка. Є версія, що назва дана під час заснування міста у зв'язку з тим, що переселені кн. Г. Потьомкіним попи-розстриги які не бажали працювати, збирались у тій балці та вночі грабували проїзних. Однак ця версія маловірогідна. Назва була відома ще до заснування міста та дана козаками. В описі земель, що відійшли до Російської імперії (1774 р.) таке пояснення: «Попова балка, розповідають, від того прозвана, що рибна ловля від попа походила, як і інші балки та коси по берегу Бугу називалися за іменами керівників у тих місцях, рибу ловити заводчиків...». У цей час мікрорайон носить назву Ялти [1, с.70; 4, с. 188].

У районі Спаського урочища є Жаборна (Жабурна) коса, що має серповидну форму. Назва коси пов'язана з тим, що навколо неї, особливо у затоці, росло багато тини, жабуріння. Назва дана запоріжцями, які ловили тут рибу, та згадується у «Топографическом описании доставшихся по мирному трактату от оттоманской порты во владения Российской империи землям 1774 года». Зараз називається Спаською косою, оскільки відходить від Спаського урочища [1, с. 39; 5, с. 67–69].

На західному півдні Миколаївського півострова розташована велика Лескова коса. Перша назва – Осницька коса, Осниця. Є припущення, що козаки дали назву косі за її формою – від слова «ось». Більш вірогідна версія походження назви від назви дерева осини. Відома також назва Осницький кут [1, с. 52–53].

Як бачимо, на території сучасного Миколаєва за османські часи (у середині XVIII ст.) існувало багато козацьких поселень. Це підтверджується картографічним матеріалом, лоціями, певними архівними відомостями. Вони, здебільшого, мали тимчасовий характер, використовувалися для виконання господарських завдань, можливо меншою мірою в торгівельному плані. На підставі досліджуваних матеріалів зроблено припущення, що тогочасне козацьке поселення у Вітовці (Богоявленську) мало постійний характер.

За результатами цієї пошуково-дослідницької роботи для вихованців туристсько-краєзнавчих гуртків Будинку дитячої та юнацької творчості Заводського району м. Миколаєва, учнів Миколаївської ЗОШ I–III ст. № 52 та Миколаївської гімназії № 41 переведено екскурсію «Козацькі поселення на території сучасного Миколаєва». Також для зазначеної групи учнів та вихованців проведено турнір з настільної гри «Як козаки степ заселяли», у якому запропоновано питання з історії козацтва, та спільно з організацією «Рада козацьких отаманів Миколаївської області» навчально-розважальну програму «Козацькому роду нема переводу». Певні завдання з історії козацтва увійшли до гри-квесту «Козацький рейд» Відкритих змагань юних туристів-краєзнавців БДЮТ Заводського району, де взяли участь 17 команд від закладів освіти Миколаєва.

За визначеною темою була надрукована стаття у спеціальному випуску «Заводний мандрівник» газети закладу.

Зібрані матеріали можуть стати в пригоді під час проведення уроків з історії, занять краєзнавчих гуртків та масових заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Крючков Ю. С. Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник / Ю. С. Крючков. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2008. – 128 с.
2. Козацькі поселення на Миколаївщині. Історія та легенди : навч. посібник для

вузів культури та мистецтва. – Миколаїв : Можливості Кіммерії, 2001. – 56 с.

3. Феніна В. А. Подорож у минуле. Історичні місця перебування козаків на Миколаївщині / В. А. Феніна // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв, 2008. – С. 136–137.

4. Литвинов П. Пам'ятки історії українського козацтва на території Миколаївської області : (Досвід історико-бібліографічних досліджень) / П. Литвинов // Тези першої обласної наукової краєзнавчої конференції «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 1995. – С. 187–191.

5. Добровольський О. Запорожці на Миколаївщині // Крізь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах / О. Добровольський. – Миколаїв, 1998. – С. 67–79.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Петров Ігор, всеукраїнська конференція у м. Харків

Додаток 2

Карта козацьких поселень з солоного тіста

Під час захисту

ОБРАЗ МИКОЛАЇВСЬКОГО КРАЮ В ПОЕТИЧНИХ ТВОРАХ РІЗНИХ ЕТАПІВ ЧАСУ

Маргарита Купченко

Упродовж багатотисячолітньої культурної історії людства філософія і поезія повсякчас взаємодіяли, взаємопроникали, взаємозбагачувалися. Теоретична самосвідомість цієї взаємодії знайшла вияв у філософсько-естетичних концепціях Платона, Арістотеля, середньовічних і ренесансних неоплатоніків, Шлегеля, Новалиса, Шеллінга, Гегеля, Емерсона, Сантаяни, Еліота, Гайдеггера, Гадамера, Адорно й багатьох інших. За афоризмом М. Гайдеггера, «філософія і поезія стоять на протилежних вершинах, але промовляють одне й те ж». Тож «фактично напруга, яка існує між філософією та поезією, як і будь-яка інша напруга, передбачає спільність. У цьому випадку – це спільність слова і його можливої істини». Невипадково, що з-поміж усіх мистецтв саме література (поезія в широкому сенсі – мистецтво слова) чи не найближча до філософії. Їх поєднує насамперед *вербальність* – обидві існують тільки в середовищі мови, *мовність* – їх неодмінний атрибут. Звісно, мова літератури й мова філософії – нетотожні, однаке між ними немає непереступних кордонів.

Причорноморський край не обійшли увагою поети. Ще в старогрецькому фольклорі та скіфських главах Геродотової «Історії» можна знайти художній опис степової Еллади. Землям Бугу та Інгулу присвятили поетичні рядки Семен Бобров і Василь Жуковський, Гаврила Державін і Юліуш Словацький, Тарас Шевченко і Дніпрова Чайка, Володимир Маяковський і Борис Пастернак, Максим Рильський і Едуард Багрицький.

Про саме місто Миколаїв існують прекрасні цикли віршів Марка Лисянського,

Еміля Январьова, Катерини Голубкової, Аркадія Сурова, присвячені «рідному причалу», дорозі до «миколаївського маяка».

У художній образ міста зробили свій внесок Ольга Сквирська, Лариса Ратіч, Олег Духовний, Надія Агафонова. Разом із літераторами старшого покоління вони створили своєрідний поетичний «атлас», путівник по «граду Потьомкіна» із його топонімічними прикметами: Миколаївським яхт-клубом, Лагерним полем, Спаським спуском, Флотським бульваром, Лісками і Тернівкою, Пушкінською, Адміральською, Великою Морською, Артилерійською, Військовими – улюбленими вулицями миколаївців.

Миколаївські поети Дмитро Кремінь та Тарас Кремінь створили свій самотній образ Миколаївської землі.

Складно сказати, чиї рядки більш довершені, адже творчість усіх цих поетів «дихає Миколаєвом», воскрешає минуле, впокорює ліричним відчуттям.

Ми виявили, що згадки про Миколаївський край присутні в поезії кінця XVIII століття, тобто з перших років заснування нашого міста; автором цих творів є російський поет-символіст Семен Бобров. У XIX столітті на Миколаївщині зростають уже свої прозаїки і поети. У 1861 році в Доманівському районі Миколаївської області народжується майбутня видатна українська письменниця, прозаїк і поетеса Людмила Олексіївна Василевська-Березіна, відома під літературним псевдонімом Дніпрова Чайка.

Славетні сторінки в розвиток культури України вписала миколаївська родина Аркасів. Перу М. Аркаса належить ряд поетичних творів. Це ліричні вірші «Тихо у степу», «Степ», «Кажуть люди» тощо. Значним твором є його поема «На вбивство Шмідта», у якій згадується наш край, а саме – острів Березань.

Початок XX століття пов'язаний із бурхливими часами нашої історії: боротьба за незалежність України, революція, репресії 30-х років, Друга Світова війна. У цей час з'являється багато творів, які присвячуються Миколаївщині. Усі вони різні, адже їх автори перебували в нашому місті з різною метою, належали до різних поетичних течій, писали в різних поетичних стилях, мали різні політичні погляди.

У 1912 році до Миколаєва приїхав нікому не відомий 18-річний Володимир Маяковський. Майбутній поет їхав у Херсонську область до свого товариша Давида Бурлюка. Маршрут поета проходив через Миколаїв, і на залізничному вокзалі, який на початку XX сторіччя знаходився біля порту, Маяковський провів кілька годин. Давид Бурлюк згадував, що саме тут Маяковський написав вірш про миколаївський порт: Цей вірш – один із багатьох прикладів ранньої поезії В. Маяковського, зразок його лірики 10-х років XX століття. Наше місто він описав у футуристичній манері, яка повністю висувала «нові принципи у творчості», адже одним із головних принципів футуризму було «відходження від традицій», війна будь-якому канону та культурі в мистецтві.

У 1933 році з Одеси до Миколаєва приїхав радянський поет українського походження Едуард Багрицький. Багато віршів Багрицького, присвячених подіям, які проходили в той час у Миколаєві, були надруковані в місцевих газетах. Звичайно, їх провідною темою є нове життя в новій соціалістичній республіці, це поетичні відгуки на злобу дня, виконані на соціальне замовлення. Але в деяких з них є дуже яскраві ліричні знахідки.

Василь Малагуша народився у 1911 році в с. Гур'ївці Миколаївської області. Його вірші, присвячені рідному краю, проникнуті любов'ю та сумом. Здається, що поет уже знав про свою нелегку подальшу долю.

Арон Йосипович Копштейн народився у 1915 році в м. Очакові Миколаївської області. Його літературна діяльність пройшла у важкий для української літератури період і тривала протягом десяти років – із 30-х рр. до початку 1940-го року. Провідною концептуальною рисою ліричного персонажа А. Копштейна є насиченість оптимістичною соціальною вірою. Він любить життя, тому що воно для нього є красивим і добрим, приємним і затишним. Він насолоджується кожним днем, кожною миттю, як це робить художник, коли бачить чарівний пейзаж, коли спостерігає та відчуває у своїй

свідомості неповторні кольори й відтінки природи.

Із 30-х рр. ХХ століття літературне життя Миколаєва тісно пов'язане з Чорноморським суднобудівним заводом, де з 1929 року існував літературний гурток «Шків», а потім – літературне об'єднання «Стапель». Саме звідси вийшло чимало відомих письменників: Марк Лисянський, Анатолій Поперечний, Еміль Январьов, Юрій Міронов, В'ячеслав Качурін, Катерина Голубкова та багато-багато інших. У 1974 році на Миколаївщині створено обласну організацію Спілки письменників України.

Вважаємо, що кожен, хто вважає себе патріотом своєї Батьківщини, повинен знати не тільки її історію, її звичаї, її видатних діячів, а й пам'ятати імена людей, які створили її неповторний поетичний образ.

**«ТВОЄ ІМ'Я НАД НАШИМ МІСТОМ СЯЄ...»
(ВШАНУВАННЯ СВЯТОГО ПОКРОВИТЕЛЯ МИКОЛАЄВА
В ПАМ'ЯТКАХ КУЛЬТУРИ МІСТА)**

*Олександр Доценко,
Надія Луньова*

Більше тисячі років підносяться до Небес молитви Святому Миколаю, і сила цієї молитви творить дива. Наше місто перебуває під покровом Святого Миколая, яке бере свій початок з верфі на Інгулі. Святий Миколай, як відомо, тих, хто є посеред пучини, добрий кормчий», і тому в назві міста вмістила в собі сподівання на поміч його покровителя у справі кораблебудування, у морській справі. 27 серпня 1789 р. будівельник верфі Фалєєв отримав від Потьомкіна ордер, у якому князь наказував іменувати «новозаводимую верфь на Ингуле – город Николаев». Перший корабель, що було побудовано на новій верфі, – 44-гарматний фрегат, також отримав назву «Святой Николай».

В Україні є Миколаєва – обласний центр і Миколаїв – районний центр у Львівській області. Але місто, що у Львівській області, отримало назву на честь свого фундатора шляхтича Миколи Тарла. Наше місто назване саме на честь угодника Божого, а не на честь його ікон, храмів, монастирів тощо, і в цьому його унікальність. У 1924 р. була спроба перейменувати місто на «Верноленинск», але цього не сталося – місто залишилося під покровом святого Миколая.

Мета нашої роботи – дослідити, як у Миколаєві вшановане ім'я його святого покровителя; показати внесок миколаївських митців у формування духовного середовища міста; донести до сучасної молоді думку про необхідність збереження духовної спадщини народу, шанобливого ставлення до пам'яток історії та культури.

Об'єкт нашого дослідження – старі та сучасні храми міста, присвячені святому Миколаю, а також пам'ятник нашому небесному покровителю.

Новизна роботи полягає в тому, що в краєзнавчій літературі ця тема в повному обсязі не висвітлювалася. Ми зробили спробу систематизувати та узагальнити зібраний матеріал, показати власне бачення архітектурних та художніх особливостей пам'яток, які ми дослідили.

У роботі висвітлюється історія спорудження та художні особливості таких пам'яток культури та архітектури, як Свято-Нікольський соборний храм (архітектурний пам'ятник державного значення); каплиця святого Миколая на Соборній площі; храм Миколая Чудотворця (на Одеському шосе); пам'ятник святому Миколаю в Каштановому сквері.

За християнською традицією будівництво міста починалось із возведення храму. У 1789 розпочалося будівництво церкви, яку через рік освячено. І хоча її зображення не зберіглося, Н. О. Кухар-Онишко, автор робіт з історії архітектури Миколаєва, на основі креслення на плані міста кінця XVIII ст. зробила її опис: «Храм був однефний (або зальний, тобто у вигляді корабля), з однією апсидою (алтарний виступ, що примикає до основної будівлі, але нижчий за неї), перекритий двосхилим дахом. Мав одну главку в середній частині даху». Церква була дерев'яною. Через 20 років її будівля прийшла в непридатність, і у 1803 році розпочато зведення нової – кам'яної церкви. Свято-Нікольський храм (нині – Свято-Миколаївський соборний храм) освячено у 1817 р.

Храм побудований у стилі класицизму за типовим архітектурним проектом у вигляді корабля. Корабель у християнстві – символ Ноевого ковчега, що пливе через «розбурхане житейське» море пристрастей до тихої гавані (у Царство Небесне). До того ж Миколай – покровитель моряків, і тому храми на його честь, переважно, будуються у формі корабля. Біля центрального входу у спеціальних нішах (кіотах) встановлено ікони: із північної сторони – Святого Миколая, із південної – Святої Покрови. Свято-Нікольський соборна церква має статус пам'ятки архітектури державного значення.

Свято-Нікольський собор відіграв вагомую роль у житті міста. При соборі діяла церковно-приходська школа. У 30-ті р. XX ст. храм закрили і використовували під склад. Під час війни богослужіння відновили. Після створення Вознесенської та Миколаївської єпархії, коли Миколаїв став єпархіальним центром, Свято-Нікольський храм отримав статус собору.

Перший храм, який було збудовано в Миколаєві в роки незалежності України, також присвятили небесному покровителю міста. Місце для нової споруди було обране дуже красиве і символічне – сквер на високому березі Інгулу, де з кінця XVIII ст. до 1937 р. стояв Адміралтейський собор. Як казали люди, це «намолений берег». У квітні 2004 року у фундамент нової каплиці заклали перше каміння, а в жовтні 2005 року вона була урочисто освячена предстоятелем Української православної церкви митрополитом Київським і всея Русі Володимиром. І хоча пізніше тут спорудили вівтар, назва каплиці збереглася, бо будівля за розмірами невелика – її площа 30 кв. м. Висота від фундаменту до хреста – 16 м. Архітектор Домарацький спроектував будівлю у класичному стилі: церква стоїть на гранітному цоколі, має 4 порталних хрести, вітражі на вікнах. Портали прикрашені мозаїкою. Автор мозаїки та вітражів – художник Щедров. Внутрішній розпис виконав лауреат Шевченківської премії художник Віктор Семерньов. Зображення 4 євангелістів і 6 святих написано на полотні особливою технікою – маслом із доданням воску. По центру – Богородиця з Христом на руках в оточенні янголів. При вході до церкви зображення святого Миколая.

На в'їзді до Миколаєва по Одеському шосе зустрічає подорожніх храм Святого Миколая у вигляді корабля. Його спроектував архітектор Григоренко, художнє оформлення здійснив художник Щедров. Першу Божественну літургію в новому храмі відслужили 18 липня 2012 року.

На висоті 20 м сяє яскраво-синій купол, усипаний золотими небесними зірками. Діаметр купола – 7,6 м, висота – 8 м разом із маківкою. Купол покритий пластинами із напиленням нітриту титану, який називають «синій златоцвіт». А маківка горить золотом завдяки напиленню оксиду титану. Над храмом підносяться 7 хрестів. Під куполом із чотирьох боків встановлено білі скульптури Архангелів: Гавриїла, Михаїла, Урила і Рафаїла. Висота скульптури – 1 м 80 см, вага – 450 кг! Свято-Нікольська церква стоїть на перехресті доріг, і Архангели благословляють усіх, хто знаходиться в путі. Вікна храму прикрашено восьми метровими вітражами, на яких зображені сцени із життя святого Миколая. Вхід до храму через масивні різьблені дубові двері. Над ними надпис: «Радуйся, плаваючий посреди пучин добрий кормчий». Урочистим і величним є внутрішнє оздоблення. Мармур для іконостасу було привезено з Іспанії та Греції. Шість ікон іконостасу з картин Врубеля і Васнецова написав миколаївський художник

Федорченко. Ікону Богородиці написав Щедров. Внутрішнє оздоблення храму довершує складна художня ковка, різьблені мармурові кіоти, підлога із флорентійської мозаїки. Усі деталі оздоблення продумано, дотримано вимог канону і виконано з великою любов'ю.

Слід зауважити, що цей храм також спочатку проектувався як каплиця, але в ході будівництва проект змінили. Ці факти свідчать про потребу суспільства в нових храмах, у яких проводиться саме літургичне богослужіння. Під час нашої невеликої експедиції храмами міста (це була неділя), ми знайшли підтвердження цій думці, адже бачили багато вірян у всіх храмах.

У православних країнах немає традиції встановлювати пам'ятники святим, але Миколаїв – одне з небагатьох міст України, де встановлено пам'ятник Святителю Миколаю. Він знаходиться в самому центрі міста – у Каштановому сквері. Проект пам'ятника розробили архітектори Павлов і Бондар, скульптор Булавицький. Виготовлялася скульптура на березі Інгулу, на території заводського яхт-клубу. Фігуру святого Іван Булавицький вирубав із цільної брили сіро-блакитного граніту, яку привезли з Янцевського родовища Запорізької області. Загальна висота пам'ятника становить 5,95 м, а висота самої фігури святого – 3,5 м. Вона стоїть на постаменті з чорного граніту. Перед пам'ятником невеликий фонтан овальної форми як символ того, що Миколаїв – місто корабельне, а святий Миколай є покровителем моряків. Урочисте відкриття відбулось у вересні 2005 року. Під час церемонії у 4-х кутах заснування постаменту було закладено землю з італійського міста Барі. Освятив пам'ятник Миколи Чудотворцю архієпископ Миколаївський і Вознесенський Птирим.

Зауважимо, що на створення цього пам'ятника не було витрачено жодної копійки з бюджету міста – проект здійснено виключно на кошти благодійників, як власне й возведення нових храмів. Але все одно може виникнути питання – чи не варто було б спрямувати ці немалі кошти на більш нагальні потреби? Ми вважаємо, що духовність – наріжний камінь, на якому будується суспільство. Храми, пам'ятники, назви вулиць та їх облаштування створюють середовище, яке впливає на формування світобачення людини і суспільства в цілому.

Працюючи над роботою, ми дослідили не тільки пам'ятки історії та культури нашого міста, а відкрили для себе імена наших земляків – художників, архітекторів, скульпторів, меценатів, краєзнавців, завдяки яким зберігаються та відроджуються культурні та духовні традиції, створюються нові храми та витвори мистецтва.

Нашу роботу, яка містить в собі як описовий, так і ілюстративний матеріали, комп'ютерну презентацію доцільно використовувати для проведення бесід, виховних годин напередодні дня святого Миколая, щоби показати, що він є не лише казковим персонажем, як його сприймає навіть більшість дорослих, а реальною історичною постаттю, духовним просвітителем. Цікавими та повчальними можуть бути також екскурсії з цієї теми для учнів шкіл та вихованців гуртків.

У час, коли Україна проходить важкі випробування, наш народ звертається до своїх духовних джерел. І ми намагаємося зробити свій внесок у збереження культурної та духовної спадщини рідного краю, що знаходиться під покровом святого Миколая.

РУШНИК ЄДНОСТІ – ОБЕРІГ НАШОГО КРАЮ

*Катерина Ложенко,
Єлізавета Прасолова,
Надія Луньова*

В Україні вишитий рушник посідає особливе місце. Рушник – це символ України, відбиття культурної пам'яті народу. Існує чимало досліджень із теми української вишивки взагалі, і зокрема вишитого рушника, але кожне нове покоління знову і знову

відкриває для себе магію цього прадавнього народного мистецтва. Тому ця тема ніколи не втрапить своєї актуальності. Давні традиції ввійшли в сучасне життя й наповнили його новим сенсом. Сьогодні, коли наша Батьківщина переживає важкі часи боротьби за свободу та незалежність, українська вишиванка, вишитий рушник набули особливого значення – для мільйонів українців вони стали символами самоідентифікації, безцінними оберегами.

До 225-річниці заснування Миколаєва педагоги-майстрині Будинку дитячої та юнацької творчості Заводського району запропонували відродити давню традицію – вишити «обітній рушник». Час був тривожний – улітку 2014 року над Батьківщиною нависла смертельна небезпека. Цей рушник мав би стати оберегом рідного краю і символом єднання українців. Раніше такий рушник жінки вишивали за одну ніч, або за один день, не промовляючи жодного слова, звертаючись подумки з молитвами про заступництво від біди. Ініціатором акції стала відома в Миколаєві та Україні майстриня декоративно-прикладного мистецтва з гобелену, килиму, вишивки, член творчого об'єднання «Прибужжя», керівник творчих об'єднань БДЮТ Заводського району Рада Вронська. Вона й розробила ескіз та дизайн рушника. Майстриня на основі традиційної української вишивки, урахувавши особливості нашого Південного регіону використала сучасні орнаменти, семантику, символіку, яка притаманна обереговому рушнику. Допомогали їй у цій роботі творчий колектив БДЮТ: керівники гуртків декоративно-ужиткового мистецтва Т. В. Кипняк, О. Ю. Кондратенко. Г. Г. Антонова, вихованці позашкільних навчальних закладів та шкіл Миколаєва під керівництвом та за участю своїх наставників протягом року працювали над втіленням цієї задумки в життя, і через рік «Рушник єдності» під час святкування Дня міста став головною прикрасою вулиці Соборної (тоді ще Радянської).

Ми, вихованці гуртка «Юні етнографи» Будинку дитячої та юнацької творчості Заводського району м. Миколаєва, дослідили творчий процес створення «Рушника єдності» і поставили мету ознайомити широкий загал із цим незвичайним проектом. Об'єктом нашого дослідження є композиційне рішення, символіка, орнамент, кольорова семантика, техніка шитва «Рушника єдності». Предмет дослідження – «Рушник єдності» як оберіг нашого краю та символ єднання народу під час випробувань. Наша робота – перший опис цього унікального рушника. У цьому і полягає новизна роботи.

Під час написання роботи ми використовували різноманітні методи дослідження, а саме: робота з літературою, опитування майстринь-вишивальниць, інтерв'ю, фотографування, реконструктивний метод, практична робота з вишивкою.

Дослідницька робота, на нашу думку, має неоціниме суспільно-корисне значення, тому що безпосередніми учасниками створення унікального «Рушника єдності», були керівники та гуртківці як нашого Будинку творчості, так й інших позашкільних закладів і шкіл міста, тобто наші сучасники, які своїми руками створили самобутній рушник, на полотні якого за допомогою ниток і голки висловлені думки про єдність нашої держави та мир на рідній землі.

У своїй роботі ми намагалися створити детальний опис композиції рушника, «прочитати» і пояснити його складну символіку.

Композиція побудована за принципом «космічного древа» – світобудови, яка демонструє рівні буття людини в загальному макрокосмосі. На рушнику зображено герби Миколаївської області й Миколаєва в ореолі хлібного колосся і квітів як символу добробуту й процвітання. Центральне місце займає зображення Святого Миколая – покровителя всього суцього в нашій країні, небесного заступника миколаївців. Рушник оздоблює калиновий орнамент – символ життя, любові, щастя, багатства, краси та надії. Червоні ягоди калини – символ крові та невмирущого роду. Калина – це жіноче начало. Її традиційно вишивали на весільних рушниках. На «Рушнику єдності» Вронська вирішила вишити калину як ланцюжок із таким змістом: «жінка – народження; Україна – відродження». Посередині рушника в яскравому вазоні квітнуть різнокольорові квіти

– це вічне життя. Коріння дерева – невмируща пам'ять предків. Центральне місце в цьому квітнику займає жовта квітка із «сонечком» посередині: життєва сила, джерельна енергія, передана від прадавніх слов'ян. Під вазоном сидять різнобарвні птахи, які символізують пращурів, що відійшли у вічність. Слідуючи традиції, Рада Вронська розмістила птахів з обох сторін при корінні дерева, що означає міцність та незнищенність роду. Нижче йде ярус оздоблений в'юнком, у якому органічне поєднання жовтого і зеленого – символ заможного життя в гармонії та єдності. Золоті коні – улюблені персонажі Вронської – тотеми скіфської культури, що втілюють у собі вольницю, степ і простір. Самий нижній ярус створено з червоних жіночих фігурок (берегині) і синіх зображень трипільського капища. Чергування синього та червоного – нерозривне сплетіння води і вогню. Край полотнища оздоблено золотистими китицями. Так, кожний стібок синього, жовтого, червоного кольорів – це символи щасливого майбуття рідного Прибужжя у складі єдиної неньки-України.

«Рушник єдності» є великим. Як у духовно-патріотичному сенсі, так і за своїми розмірами. Адже його довжина 8 метрів, а ширина – 1 метр 15 сантиметрів. Звісно, що на вишивання такого рушника пішло чимало часу.

У своїй пошуковій роботі велику увагу ми приділили самому процесу вишивання, який також став справжнім єднанням миколаївців, українців – і маленьких, і дорослих навколо спільної мети – вишивання рушника-оберега.

Вишивання розпочалося на День міста 13 вересня 2014 року на головній вулиці із символічною назвою – Соборна. Полотно розгорнули на всю довжину і запросили учасників свята взяти участь у вишиванні. Настрій створювали учениці загальноосвітніх шкіл Заводського району, які впродовж дня групами приходили на зміну. А після Дня міста роботу продовжили безпосередньо в школах та позашкільних закладах Миколаєва. У своїй пошуковій роботі ми записали прізвища та імена вишивальниць, тож рушник вийшов іменний. Під час роботи над рушником юні майстрині ознайомилися із традиціями української народної вишивки, співали народні пісні, пригадували приказки про рушник та вишивання, дізнавалися про інші народні традиції.

Робота над рушником створила особливий патріотичний настрій, викликала в дітей та дорослих почуття любові до рідного краю, повагу до народних традицій. Цю важливу подію висвітлено в газеті «Творчий експрес», яку видає «Школа журналістики» БДЮТ Заводського району. Зараз наш рушник є прикрасою різноманітних святкових заходів у місті, а зберігається він у Будинку дитячої та юнацької творчості Заводського району міста Миколаєва.

Пошуково-дослідницька робота «Рушник єдності» стала підсумком важливого і цікавого проєкту, що втілювався в життя протягом двох останніх років.

ІСТОРІЯ БОГОЯВЛЕНСЬКА. ПОВЕРНЕННЯ ЛЕГЕНДИ

*Денис Дериволков,
Катерина Осадча*

Нині в Україні відбувається процес повернення історичних імен, або надання населеним пунктам, проспектам, вулицям, паркам тощо назв, невід'ємно пов'язаних з їх історією.

Не осторонь від цих процесів перебуває і Жовтневе – місцевість у Корабельному районі Миколаєва. Вона знаходиться за 12 км на південь від центру міста. У різні часи поселення мало назви Вітовка, Вітольд-Гаммані, Богоявленськ.

Це дослідження присвячене розгляду історії Богоявленська та об'єктів,

пов'язаних із його іменем.

Вітовка була заснована Великим князем литовським Вітовтом ще у 1399 році. Згодом поселення перебувало під владою Кримського ханства та Османської імперії.

За Кючук-Кайнарджийською мирною угодою 1774 року Вітовка разом із землями між Дніпром і Бугом відійшла до Російської імперії та отримала статус адміралтейського поселення.

Назву «Богоявленськ» населений пункт отримав згідно з ордером № 1065 князя Григорія Потьомкіна полковникові Михайлу Фалєєву від 27 серпня 1789 року за старим стилем. У ньому пишеться: «Фаберову дачу іменувати Спаське, а Вітовку – Богоявленське, а нову верф на Інгулі – місто Миколаїв ...».

Переважна кількість дослідників виводить цю назву від назви Церкви Святого Богоявлення Господнього.

Церква Святого Богоявлення Господнього діяла у Вітовці здавна. Дати будівництва та освячення цього храму не відомі, але згадується, що 1773 року згадана церква ще діяла, хоч і була дуже стара і перебувала в аварійному стані, свідченням тому – парафіяльні метричні книги. Імовіріше, це була дерев'яна козацька церква. Бузькі козаки орендували ці землі в Османській імперії для введення господарства та рибної ловлі.

Існує поширена легенда про появу цієї церкви.

«У давні часи люди у скудних на питну воду причорноморських степах знайшли місцину з джерелом якісної води та заснували навколо нього поселення. Тривалий час ця місцевість процвітала. Але згодом сусіди-заздрісники наслали на них чорних віщунів, які отруїли цю чудову воду. Від отруєної води полягло багато людей і худоби. Решта людей змушена була шукати нового місця в розпеченому степу. Вони багато пройшли, але не могли знайти місцину з придатною водою. Безсилі від голоду, спраги та довгого переходу вони зупинилися в одній балці, недалеко від річки Бог. Незабаром вони побачили мандрівника, який зупинився біля їх обозу та попросив у них трохи води. Незважаючи на свої скудні запаси води, подорожани пригостили мандрівника. Він перепитував їх, куди вони рухаються і чому? Ті розповіли йому про свої негаразди і запитали, чи не бачив мандрівник поблизу місцини, де можна розбити поселення. Мандрівник усміхнувся. Ударив своїм посохом об землю, і з неї стала бити чиста вода. Подорожани кинулися пити цю воду. Вода мала найкращий смак. Один зі старійшин хотів подякувати перехожому та запитати, хто він. Але побачив лише, що той втер рушником своє обличчя та зник. Старійшина підібрав той рушник із землі та побачив на ньому лік. Тоді подорожани зрозуміли, що то їм сам Бог допоміг. Вони вирішили побудувати на цьому місці церкву Явлення Господня, а місцину та джерело назвали Богоявленським».

Під час розбудови Богоявленська доручення князя Потьомкіна будувати за генеральним планом архітектора І. Є. Старова виконував М. Л. Фалєєв. Згідно з планом на площі в центрі поселення мала знаходитися кам'яна церква, від церковної площі променями в різні боки відходити вулиці. Цей принцип зберігся частково.

Нова церква мала зручне місце розташування, оскільки була на однаковій відстані від різних боків поселення та водночас – недалеко від резиденції набожного Г. Потьомкіна.

І. Старовим створений і проект нової церкви. Вона являла собою зразок невеликого однефного хрестово-купольного храму.

Будівництво розпочалося, вочевидь, у 1709 році, але після смерті Г. Потьомкіна і М. Фалєєва будівельні роботи були призупинені у зв'язку з відсутністю фінансування.

Із часом будівництво відновили, храм освятили у 1806 році.

Будівля Свято-Богоявленського храму, згодом – собору, проіснувала до 1944 року. Його було зруйновано фашистськими нацистами.

Нині Миколаївський архієрей УПЦ КП носить титул «Миколаївський і Богоявленський».

Ще один об'єкт, що носить ім'я Богоявленський, – джерело. Відомості про нього сягають ще часів Київської Русі (тут у XIII ст. був дівочий монастир), деякі дослідники пов'язують назву поселення Вітольд-Гамані (Вітольдова баня, Вітольдова купальня) з цим джерелом. За Г. Потьомкіна джерело прикрасили у вигляді турецького фонтану та дали назву «Богоявленський фонтан». У гідрологічних дослідженнях Херсонської губернії кінця XIX ст. професора М. Соколова вказується, що Богоявленське джерело найбільш водоносне та має найкращу якість води у краї за багатьма показниками.

Переименування Богоявленського в Жовтневе відбулось у 1938 році. Але в народі й до цього часу зберігалася пам'ять про топоніми «Богоявленськ», «Богоявленський». Джерело ніяк інакше як Богоявленським і не називали.

Деякі приватні об'єкти (магазини, маркети, ринки тощо) носять назви, пов'язані з іменем Богоявленськ.

Рішенням міської ради парк «Молодіжний» змінив назву на «Богоявленський» ще до декомунізації у 2011 році.

У 2015 році назва найдовшого проспекту Миколаєва підпала під закон про декомунізацію в Україні. 27 листопада 2015 року комісія Миколаївської міської ради з декомунізації запропонувала перейменувати Жовтневий проспект на Богоявленський. Довжина проспекту становить 18 кілометрів, ширина – 50–60 метрів. Проспект об'єднав Інгульський та Корабельний райони.

Отже, назва Богоявленський поступово повертається як широко вживана як на офіційному, так і неофіційному рівнях, відновлюючи історичну справедливість.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Хроніка Бихівця. – ПСРЛ. – М. : Наука, 1975. – Т. 32, с. 139.
2. Стрийковський Мацей. Твори «O sprawach rycerskich i domowych slawnego narodu litewskiego, ...» / Мацей Стрийковський. – Варшава, 1978.
3. Антонович Володимир. Нарис історії Великого Князівства Литовського до середини 15 століття / Володимир Антонович. – Київ, 1878.
4. Заковоротний Д. І. Храми Прибужжя / Д. І. Заковоротний. – Миколаїв, 2004. – С. 31–32.
5. Крючков Ю. С. Старый Николаев. Топонимический словарь-справочник / Ю. С. Крючков. – Николаев : Издательство Ирины Гудым, 2008. – 128 с.

ДОДАТКИ

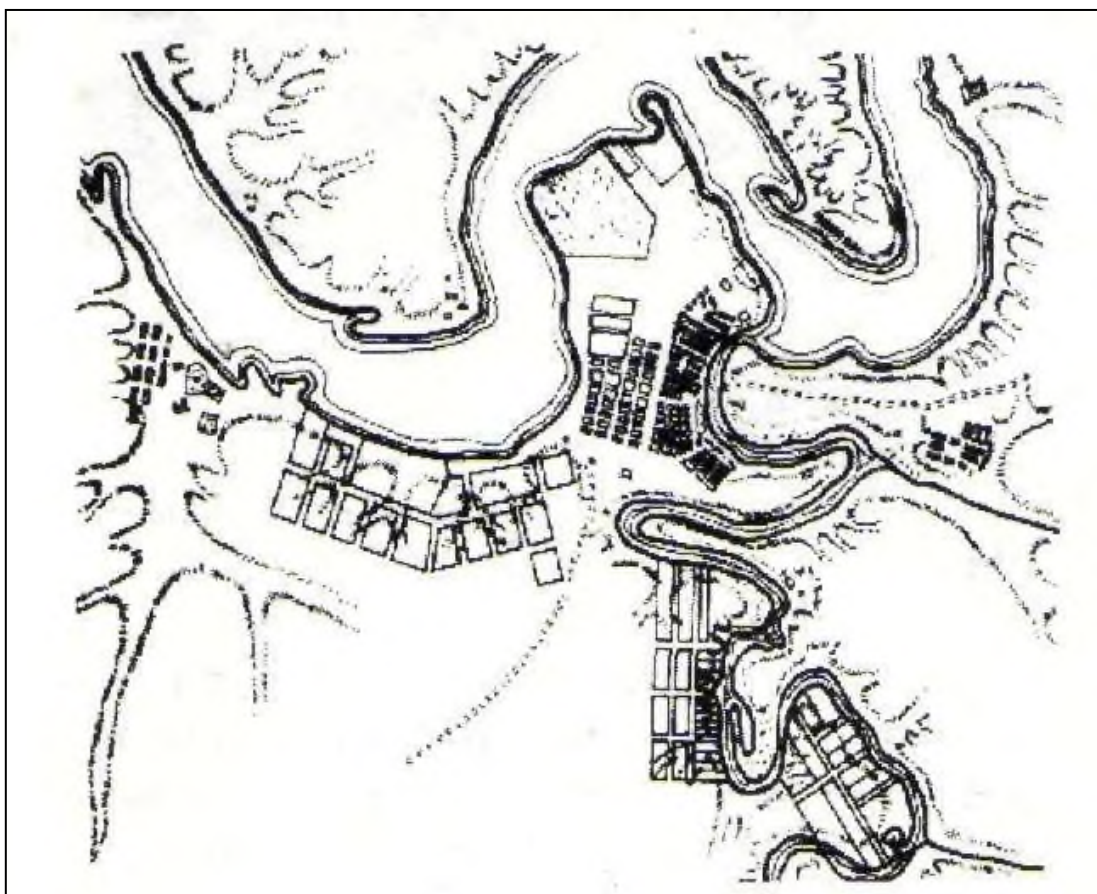
Додаток 1

Ген. план Миколаєва

Генеральный план Богоявленска. Чертеж середины 1790-х годов

План Миколаєва з Богоявленьским

Додаток 3

Дериволков Денис. Всеукраїнська краєзнавча конференція у місті Миколаєві

Додаток 4
Богоявленський собор

Додаток 5
Фонтан

Руїни сьогодні

Додаток 6

РАКОВА СІЧ НА КІНБУРНЬСЬКІЙ КОСІ

Любов Твердовська

XVI ст. – поява козацтва в історії України. Існує багато версій щодо його виникнення. Одна з них пов'язана з початком панування татаро-монгольських ханів у південних степах України. До XIV ст. Північне Причорномор'я знаходилося під контролем князів Київської Русі, по Дніпру проходив великий торговельний шлях «із варяг у греки», але через експансію татаро-монголів велика кількість слов'янського населення південної частини України змушена була пристосовуватися до нових умов життя, багато з них оселялись у важкодоступних, ізольованих місцях. Одним із таких місць була і Кінбурнська коса. «Остроги», або «залоги», великих князів київських існували тут ще з X ст. Із виникненням Запорозької Січі Кінбурнська коса стала територією реалізації її економічних інтересів. Рибні запаси і сіль, яку видобували на Кінбурні, у великій кількості були джерелами прибутку козацької старшини. І хоча півострів офіційно входив до складу Кримського ханства, Січ орендувала соляні озера, плавні та узбережжя Дніпро-Бузького лиману, сплачуючи мито кримському хану. Тому, починаючи з XVII ст., козаки були господарями на території коси від Василівки до Олешек. Як пише Микола Аркас: *«Жонаті запорожці жили по зимівниках на безкраїх степах запорозьких, що розляглися по обидва боки Дніпра.... Землі запорозькі займали.... Дніпровський повіт в Таврії (тобто Кінбурнську косу). Тут козаки кохалися в рибальстві, ловецтві, розводили бджіл, худобу, коней, вівці, їздили по сіль»*. Темі козацтва присвячено багато праць істориків, а становлення козацтва на Кінбурнській косі чомусь залишається поза увагою. А таке важливе питання, як існування Васильківської, або Ракової січі (1787–1792) – взагалі поза увагою вчених. Тому ми вирішили присвятити цьому питанню свою роботу.

В історії України відомо існування 8 запорізьких січей. Функціонування двох – Олешківської та Нової – пов'язані з Кінбурнською косою. Проте ми намагаємося довести існування ще однієї – дев'ятої січі, яка знаходилася безпосередньо на косі у період із 1787–1792 рр.

З цією метою були неодноразово організовані краєзнавчі експедиції та екскурсії на місце розташування Ракової Січі, у результаті чого був зібраний та систематизований пошуковий матеріал (додаток № 2 фото 1, 2, 3).

Кінбурнська коса за часів козацтва

Фото 1.

1709–1733 – це роки існування Олешківської Січі (нині м. Дюрупинськ Херсонської обл.) на території Кримського ханства. Життя під ханською протекцією не складалося добре, запорожці бідували матеріально, оскільки російський кордон відрізав їх від теренів збуту своїх традиційних товарів – солі, риби та худоби. Козаки на цей час на косі у першій половині XVIII ст. мешкали легально, продовжували рибалити, розводили худобу, торгували сіллю.

Господарство козаків було зосереджено по зимівниках-хуторах.

Одним із таких було Василькове, яке розміщувалося на острові у Васильківських плавнях (фото 1). Потрапити на іншу територію коси можна було через «перещепину» – невеличку протоку, яка поєднувала лиман і озера. Із західного боку знаходилося озеро Василькове, розпочиналися Васильківські плавні. Якщо з'єднати систему озер від

Васильківських плавнів до Ягорлицької затоки, ми можемо пересвідчитись в існуванні до XVIII ст. ще одного рукава Дніпра, який перетинав косу з півночі на південь, перетворюючи її на острів. У березні 1734 р. козаки заклали так звану Нову Січ за 5–7 км від Чортотлика. Запорожці або мешкали на коші, відбуваючи сторожову службу, або, одружившись, виходили в паланки. *«Територія Вільностей Війська Запорозького була поділена на вісім паланок, в тому числі вздовж Дніпрового горла – Прогноїнську»*, – так підмітив історик того часу Микола Аркас. Тобто Прогноїнська паланка розміщувалася на Кінбурнській косі, а центром її було селище Прогної (сучасне с. Геройське Херсонської обл.). С. Прогної (Геройське) знаходиться на відстані 9 км від с. Василькового (Василівка).

Головне багатство краю з тих часів – сіль і риба (фото 2, 3). І козаки з дозволу кримського хана займалися соляним і рибним промислами, не порушуючи економічних інтересів татар, які тут мешкали і займалися скотарством.

Фото 2.

Сіль – головне багатство Кінбурну

Фото 3. Рибалки Кінбурну.

Фото 50-х р.р.

У період Нової Січі на території коси виникають зимівники: Мокієве тирло, Аркадієва яма, Дідівське (топоніми біля с. Василівка). Збільшується в розмірах поселення Василькове. За легендою, перші жителі поселення були козаки і їх було вісім чоловік. Збираючи легенди, працюючи в архівах, ми знайшли 4 родини, коріння яких веде у XVIII ст. За легендою, яку записано нашим керівником ще у 70-х рр. XX ст. від старожилів, козаки оселилися на косі тоді, *«як Січ розганяли»*, тому роком відліку можуть бути або 1709 р., або 1775 р. Свідченням того, що Василькове – козацьке поселення, по-перше, є сам факт розташування на острові (частина села Василівки має назву Колектив), по-друге, старожили цієї частини села називають свої садиби «кішло», а рід – «кішлак» (співзвучно зі словом «кіш»), тоді як мешканці іншої частини Василівки, нащадки селян-кріпаків, яких переселив поміщик С. Б. Скадовський, свої родові садиби називають «жилище».

Городів через обмеженість землі на острові у васильківців не було, тому що жили вони з рибальства, добування солі та полювання. Третій доказ козацького походження поселення Василькового є прізвища перших мешканців: Перелай, Заяць, Толстой, Магуза. Зустрічаються й українські прізвища: Руденко, Василенко, Кравченко. Другу категорію поселенців коси і Василівки складають роди російських відставних солдат, які, відслуживши 25 років рекрутської служби, залишалися жити на косі. Це Іванови, Агафонові, Цветкови.

До 1787 року, за версією авторів, зимівник Василькове був уже великим і перетворився на слободу (тобто *«село, звільнене від податків»*). Донині старше покоління називає село за старим звичаєм слободою. Місцевою говіркою звучить *«іти на слободу»*, *«тинятися слободою»*.

Доказом мирного співіснування козаків і татар у XVIII ст. на Кінбурнській косі є факт одруження перших на жінках-татарках. Характерні риси обличчя тюркських племен спостерігаються наявні в багатьох етнічних родів коси (Ляшенки, Іванові,

Руденки, Вакуленки, Василенки).

Нова Січ, восьма, існувала у 1734–1775 рр. і її вважають останньою січчю в історії запорозького козацтва.

На Кінбурнській косі для утримання форпостів навколо фортеці Кінбурн у 1736 році запорожцями були збудовані землянки. Як зазначено в Акті (інструменті) від 4 квітня 1775 р. про передачу фортеці Кінбурн Отоманською Портою Росії, складеним інженером-полковником Томиловим, запорожці проживали на косі у двох поселеннях: Колпаковка (75 хат і землянок) і Костівка (3 хати) і займалися рибальством. Поселення Колпаковка отримала назву від імені Опанаса Федоровича Колпака (Магденка). І хоча він був Орільським полковником, господарським життям і промислами у ті часи на косі керував саме він (фото 4).

Запорожці перевозили сіль човнами на правий берег Дніпра, ближче до Станіславого мису, іноді і в Січ, куди приїздили з Польщі купці; міняли сіль на товари або вино. Купляли сіль також купці з Єлисаветградської провінції. У 1774 році сіль вибирали з 78 озер, і було вивезено 1000 волових возів цього продукту харчування.

Запорозькі козаки, які ловили рибу в лимані, мали на косі по березі лиману та на островах у гирлі Дніпра 5 рибних заводів, а влітку їх кількість збільшувалася. Ловилась у великій кількості така риба: стерлядь, осетри, білуга, севрюга, вирезуб, камбала, сом, лящ, короп, щука, тарань.

У 1775 році Нова Січ була ліквідована. Але небагато часу проминуло, як російський уряд побачив, що поспішив зі скасуванням славного війська Запорозького. І зрозумів, що небезпечно було залишати таке військо в руках свого супротивника – турецького султана (після зруйнування Нової Січі більш як 40 тис. запорожців подалися на Дунай, де з дозволу турецького султана заснували Задунайську Січ). Імператриця Катерина II звернулася до задунайців із проханням повернутись, і обіцяла зрівняти їх у правах з усіма своїми підданими. Але задунайці не відгукнулися на цю пропозицію, тому почали відновлювати козацьке військо з тих запорожців, які залишилися на російських землях (у той й час і Південь України входив до складу Російської імперії). У 1784 році князь Потьомкін доручив колишньому писарю Війська Запорозького Антонові Головатому і старшинам Харкові Чепізі, Сидору Білому і Легкоступові зібрати запорожців, які захочуть служити в козацькому війську. Скоро на поклик старшини стали збиратися запорожці в Бериславі (Херсонська обл.). Деякі з тих, хто перейшли до турків і жили по Очаківських степах, відгукнулися на цей заклик і повернулися. М. Аркас у праці «Історія України-Русі» пише: *«У Бериславі зібралось вже більше 12 тис. запорожців, і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню запорозьку паланку на Кінбурнській косі, а звідти став кошем у Василькові, на лівому березі Бузького лиману. Військо це стало зватися «Вірне військо Запорозьке». 27 лютого 1787 року Сидора Білого затверджено кошовим отаманом цього війська. Військо поділено було на курені, як колись і Запорозьке. Окрім куренів воно ділилося на кінних, котрих було 2829 чоловік, і піших – 9681 чоловік. Військо мало свої човни, галери, чайки та байдаки».*

Це перша згадка про заснування Січі на косі у 1787 р. Місце її знаходження може показати навіть кожен школяр, мешканець Василівки. Цей топонім має назву Васильківська Січ, інша назва, найбільш поширена серед населення – Ракова Січ.

Потьомкін дозволив розбудувати кіш на лівому березі Дніпро-Бузького лиману. Так була заснована Січ на Кінбурнській косі, яка отримала назву Васильківська. Але

Фото 4.

Опанас Федорович Колпак –
Орільський полковник

згодом Січ отримала іншу назву – Ракова. Дотепер територія біля с. Василівки на Кінбурнській косі має подвійну назву Васильківська (Ракова) Січ. Навіть князь Російської імперії Григорій Потьомкін був записаний в один із куренів війська, отримавши ім'я Грицька Нечоси.

Щодо назви січі, існує декілька версій. Багато топонімів навколо Січі мали схожі назви: острови – Великий Васильків та Новий Васильків (карта 1779 р) (фото 5), Васильківські плавні, село Васильково, урочище Васильково, тому не випадково і засновану Січ назвали Васильківською, і знаходилась, імовірно, на острові Великий Васильків, що був у ті часи в Дніпро-Бузькому лимані. Зараз острова не існує, його вкрили води лиману.

Фото 6.

Стежками нашого півострова

З кілометри на захід від сучасного с. Василівки на Кінбурнській косі. Свою назву топонім отримав у роки російсько-турецької війни 1787–1792 рр. 28 лютого 1992 року в газеті «Голос України» В. Кравцевич у статті «Перший козацький адмірал» пише: *«Антон Головатий і Сидір Білий в урочищі Васильків біля Дніпровського лиману поставили кіш і створили військово-морську базу»*. В. Бойченко у статті «Видатні люди Миколаївщини» за 2006 рік говорить про те, що *«в кінці 1787 р. козацький кіш (військовий табір із керівництвом) розмістився біля с. Василькового (нині Василівка) на Кінбурнській косі, над лиманом»*. Тому 1787 рік – це рік, коли с. Василькове вперше згадується в письмових джерелах і є роком заснування Васильківської січі. Старожили села Твердовський О. Л. (1905 р.н.), Ляшенко Т. Я. (1906 р.н.), Іванов С. О. (1917 р.н.) розповіли, що ще в дитинстві батьки їм говорили, що на Раковій Січі були будинки з червоної випаленої цегли, дуже міцні. Малими дітьми вони часто ходили гратись у Василькову (Ракову) Січ і бачили там залишки фундаменту з каменю та червоної цегли (фото 7).

Фото 5. Фрагмент карти Новоросійської губернії 1779 І. Ісленева

Під час літніх канікул ми мандруємо стежками нашого півострова, вивчаємо та досліджуємо топоніми на косі (фото 6). У цьому році об'єктом нашого дослідження стала Ракова (Васильківська) Січ, існування якої ми і прагнемо довести (додаток 1, фото).

Ракова (Васильківська) Січ

Ракова Січ – це територія, яка мала площу приблизно 2,5 га, розташована на лівому березі Дніпро-Бузького лиману за

Фото 7.
Залишки фундаменту на Раковій Січі

Коли Сидір Білий у 1787 році привів козаків на Кінбурнську косу і створив кіш, як свідчать історики, він би не зміг за декілька місяців збудувати добре укріплену фортецю з червоної цегли. Це є ще одним доказом існування фортеці Ефкі-Метерісі на березі Дніпро-Бузького лиману (додаток 3, фото 4, 5, 6, 7, 8). Ще одне підтвердження цієї версії – під час будівництва храму у Прогноях, яке розпочато у 1895 р. каміння на фундамент і цоколь возили з Василівки. Проте відомо, що у природі біля села каміння немає.

Знахідки на території Ракової Січі – доказ існування будівель із червоної цегли.

Легендарна особа, безперечно непересічна людина, кошовий отаман Вірного війська Запорозького Сидір Гнатович Білий загинув у битві на лимані в червні 1788 року і був похований біля Олександрійської церкви Кінбурнської фортеці. На жаль, у нашій вітчизняній історії роль цієї людини у відновленні козацтва після зруйнування Січі у 1775 р. явно занижена.

Фото 8. Сидір Гнатович Білий

А що то за людина – Сидір Гнатович Білий (фото 8.)? Як жив? Що сповідував? Життя Білого пов'язане з нашим краєм. Сучасна історія достеменно не встановила, де саме народився кошовий отаман. Навіть рік народження 1735 р. викликає сумніви. Але відомо, що походив він із заможних дворян Херсонського повіту Новоросійської губернії. На березі річки Інгулець мав чималенький маєток. Сидір Білий отримав прекрасну домашню освіту і в будь-якій галузі міг би зробити гарну кар'єру. Однак він пішов на службу в Запорозьку Січ простим козаком. Із рядових запорожців швидко піднявся в кар'єрному рості завдяки рідкісній особистій хоробрості, за яку в чині військового осавула при кошовому отамані отримав надзвичайно високу тоді нагороду – золоту медаль. Приєднання до Російської імперії Криму примусило молодого секунд-майора Білого змінити козацький бойовий одяг на цивільний. Дворянство Херсонської губернії гідно оцінило неабиякі здібності Сидора Білого й обрало його своїм ватажком. Обіймаючи цю посаду, він гідно захищав інтереси своїх співвітчизників. Виконував він і доручення князя Г. Потьомкіна, який звернув увагу на здібності талановитого запорозького ватажка. І коли той, відчуваючи неминучість нової війни з Туреччиною, задумав створити нове козацьке військо, не вагаючись доручив цю справу Сидору Білому.

Навесні 1787 р. імператриця Катерина II здійснила свою знамениту подорож на Південь імперії та Крим. Потьомкін доручив Білому сформувати кінний супровід із запорожців для її охорони. Крім того, йому доручено знайти досвідчених лоцманів із числа козаків для проведення царської флотилії на чолі з галерою «Дніпро» вниз через дніпровські пороги.

Секунд-майор доручення виконав на відмінно; й імператриця, дізнавшись про те, що на річці Інгулець знаходиться маєток Білого, запропонувала йому в нагороду «за заслуги» Кривий Ріг із навколишніми землями. Але внутрішні переконання Білого не дозволили йому пристати на це. Тоді Катерина II нагородила секунд-майора золотою табакеркою, прикрашеною діамантами.

Сформоване Білим нове військо, отримало назву «Військо вірних козаків запорізьких». 31 січня 1788 р. Катерина II затвердила кошовий устрій, посаду кошового отамана, на яку обрали С. Білого і старшин. У лютому 1788 р. О. В. Суворов урочисто передав кошовому отаману військову печатку, велику білу військову корогву, кілька малих курінних прапорів і символи влади – булаву та перначі, які раніше належали

розформованому Запорозькому війську. Сидір Білий демонстрував у війні високе мистецтво військового керівника. Він уславив себе під час бою 7 червня 1788 р., коли на чолі козачої флотилії сміливо атакував у лимані перед Очаківською фортецею турецьку ескадру і переміг. Турецькі парусні кораблі виявилися безпорадними перед атаками козачих човнів. Три ворожих судна вибухнули, а інші втекли. Генерал-фельдмаршал Г. Потьомкін оголосив усім учасникам морської битви свою подяку, а Сидір Білий у нагороду отримав чин полковника. 17 червня 1788 р. у Дніпро-Бузькому лимані відбулася нова морська

Фото 9.

Пам'ятник Сидору Гнатовичу Білому – кошовому отаману Василівської (Ракової) Січі

битва, яка стала останньою для кошового отамана. Сидір Гнатович був тяжко поранений і через три дні помер. Поховали свого отамана козаки в Олександрівській церкві Кінбурнської фортеці.

На Кінбурнській косі, на місці розташування колишньої фортеці, де був похований кошовий отаман, встановлено кам'яний хрест на знак пам'яті про подвиг славного отамана, а на території причалу Миколаївського морського порту встановлено пам'ятник Сидору Білому (фото 9, 10). Очаківський поет Ю. Зіньковський написав поему «Битва на лимані», яка була опублікована у 2008 р. У поемі багато рядків присвячено С. Білому.

Могила Кошового

*В товщу віків те закопане,
Тільки й відомо тепер,
Що не діждавшись полковника,
Він козаком і помер.
Слава його не позичена,
Кров'ю здобута. І чим,
Чим кошового підвищити
Міг той запізнений чин?
Й досі могила не знайдена.
Вже її чи і знайдуть...
Тільки одне лиш і знатимем:
Білий похований тут.
А над віками набіглими
Чайка цих місць не лиша,
Може, то Сидора Білого
Й досі витає душа.
Рана смертельна зненацька так
Шлях перетнула тоді
Не серед степу козацького,
А на турецькій воді.
«Чайка» сюди доставила,
«Чайка» – його уже кінь був...
До місця останнього – Кінбурн...*

Фото 10.

Пам'ятник на могилі Сидора Білого на Кінбурнській косі

Сидір Білий зробив багато, облаштувавши новостворену Січ. Він заснував слободу (сучасне село Василівка), у якій зводив будинки для козаків та їх сімей, на території коша – господарські забудови та підвали для військового майна, артилерійські та провіантські склади. Ремонтувалися та будувалися судна козацької флотилії. Як свідчить Вікіпедія, нову слободу було названо Олександрівкою на честь щойно народженого сина С. Білого (6 червня 1787 р.) Олександра. У 1822 р. слобода перейшла до сина Олександра – Василя і була перейменована на Василівку.

Враховуючи особливості місцевості, ми зробили макет Січі. Презентація макету Січі відбулась у жовтні 2014 р. (фото 11).

Фото 11.

Презентація макету Ракової Січі
вихованцями Василівської ЗОШ І–ІІІ ст. Очаківського району

А якщо аналізувати карти 1737, 1767 рр., то на місці Ракової Січі була турецька або татарська фортеця Ефкі-Метерісі (у перекладі – дамба, або укріплення). Тому існує версія, що після переходу Кінбурну у 1774 р. під юрисдикцію Росії в Ефкі-Метерісі були козаки. Дуже цікаве питання – чому Васильківська Січ має ще назву Ракова? Легенда свідчить, що отаманом був дуже хоробрий козак Рак, який загинув під час битви за Кінбурн. За нашою версією, ця легенда має деяке підґрунтя. У зв'язку з воєнними діями на косі у 1787 р. під час російсько-турецької війни 1787–1791рр. узбережжя Дніпро-Бузького лиману було поділене на декілька оборонних дільниць.

Перша дільниця – Кінбурнська – безпосередня фортеця і укріплення на косі під командуванням генерал-поручика І. Г. Река (3 піхотні і 2 козацькі полки). Василькова Січ входила до цієї оборонної дільниці, а оскільки командував нею І. Рек, то і січ – редути, укріплення були Рекові, з часом – Ракові. І. Рек був хоробрим офіцером і був тяжко поранений 1 жовтня 1787 р. під час битви за Кінбурн (фото 12).

Фото 12.

Генерал-поручик І. Г. Река

Історична довідка: Іван Григорович Рек (1737–1795) – генерал-майор. За Кінбурнську перемогу був нагороджений Орденом Георгія 3-го ступеня. Згодом генерал-поручик. Наприкінці 70-х років XVIII ст. отримав 6 000 десятин землі на правому березі Дніпра, також йому дарована земля з островами – Кіобуковим і Лозоватим, яка раніше належала Запоріжжю.

Фото 13.

Фрагмент карти 1787 р.,
на якій позначені місця
розташування російських військ
і козачих полків С. Білого

«Чорноморці з задоволенням почали обживати ці землі і поділили їх на паланки, котрі назвали Піддністрянська, Березанська, Кінбурнська і Таманська», але існували паланки лише до 1792 року, до смерті покровителя козаків Потьомкіна.

Центром Кінбурнської паланки 1788–1792р.р. була Ракова (Васильківська) січ, а не селище Прогної, як досі вважають багато істориків. І хоча Кінбурнська коса була вилучена в козацтва, більшістю мешканців слободи Василькове на початок XIX ст. були запорозькі козаки.

Територія Ракової (Васильківської) Січі вже декілька років є об'єктом дослідження учнів – членів наукового товариства «Дослідник», яке створено на базі

Фото 14.

Турецький ятаган XVII ст. – знахідка
учня Васильківської ЗОШ І–ІІІ ст.

Васильківської ЗОШ І–ІІІ ст. (додаток 1, фото 6–10). У серпні 2013 р. на запрошення школи відгукнулися члени археологічної експедиції інституту археології Національної академії наук України на чолі з керівником Кінбурнської експедиції доктором історичних наук Біляєвою Світланою Олександрівною, які спільно з учнями школи провела дослідження території Січі (додаток 1, фото 1, 2, 3, 4, 5). Учнями було знайдено багато каміння, черепків посуду XVIII ст. (додаток 1, фото 7, 8, 9). Біляєва С. О. відмітила цінність досліджень учнів і пообіцяла включити їх у план археологічних робіт

проведення розкопок на території Ракової Січі.

Найбільшою цінною знахідкою учнів був турецький ятаган XVII ст., знайдений учнем 8 класу Рекою Сергієм (фото 14). У червні 2015 р. ця знахідка була передана

Очаківському краєзнавчому музею ім. Суворова.

Матеріали досліджень були представлені на засіданні історико-краєзнавчого товариства «Золота лодія» при обласному краєзнавчому музеї «Флотські казарми». Як зазначила газета Південна правда: *«Выступления кинбурнских исследователей отличались богатством собранных материалов, глубоким подходом к исследовательской работе»* (додаток № 3, фото).

Матеріали досліджень були надруковані в Очаківській районній газеті «Чорноморська зірка» (додаток 3, фото 1, 2) та обласній газеті «Южная правда» (додаток № 3, фото 3, 4).

На основі зібраного і систематизованого краєзнавчого матеріалу була написана пошуково-дослідницька робота «Ракова Січ на Кінбурнській косі» і успішно захищена ученицею нашої школи на VI Всеукраїнській краєзнавчій конференції учнівської молоді «Мій рідний край, моя земля очима сучасників», яка відбулась у Миколаєві 20–21 листопада 2015 року.

На майбутнє ми бачимо своє завдання в тому, щоб особистість Сидора Білого посіла гідне місце у вітчизняній історії і він був гідно пошанований як на Миколаївщині, так і в усій Україні як людина, яка в непрості часи російського великоімперського свавілля хотіла зберегти на рідній землі славу українського козацтва – славу лицарів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – Одеса 1994.
2. Бойчук С. Шановані незнайомці / С. Бойчук. – М. 2009.
3. Курганская Е. Об истории кинбурнского сражения 1787 г. / Е. Курганская. // Миколаївська обл. краєзнавча конференція, Миколаїв, 2011.
4. Кривоносенко Н. Очаків. Сторінки історії / Н. Кривоносенко. – М. 1992.
5. Ярова М. З-під пилу віків» / М. Ярова. – Гола Пристань, 2011р.
6. Лукирський А. Сражение при Кинбурне 1 октября 1787 г. / А. Лукирський // Воїн. – № 12.
7. Бойченко В. Рід чорноморського отамана та вченого астронома / В. Бойченко газета «Аркасівська вулиця» 11.12.2006 р.
8. Кравець В. Перший козацький адмірал / В. Кравець «Голос України» № 36 1992р.
9. Твердовська Л. Походження старовинних назв та етнічних поселень на території Кінбурнської коси / Л. Твердовська газета «Чорноморська зірка» – 2012. № 99–10; 103–104; 105–106.
10. Твердовська Л. Кінбурн: 240 років тому / Л. Твердовська «Чорноморська зірка» – 2014. № 57–56.
11. Твердовська Л. Ракова сечь на Кинбурне / Л. Твердовська «Южная правда» № 81. – 2015.

РЕСПОНДЕНТИ

1. Біляєва С. О. – керівник Кінбурнської археологічної експедиції.
2. Петрович З. О. – директор регіонально-ландшафтного парку «Кінбурнська коса».

Дума про Ракову Січ на Кінбурнській косі

Ой степом, степом та й Кінбурнським,
 Ой степом піщаним.
 Ой там гуляв Сидір Білий,
 Кошовий завзятий.
 Водив Сидір своє військо –
 Козаченьків славних
 З урочища Василькове
 На турків проклятих.
 Був поранений смертельно
 Він кулею в груди,
 І прийняли кошового
 Фортечнії мури.
 Ой пішов колись на вічний спочин
 До холодної хати
 Зі своїм братством легендарним
 Антін Головатий.
 А генерал-майор Рек, що за Кінбурн
 бився,
 з «вогню та в полум'я» скакав,
 турка гнати не втомився.
 Ой де в берег хвиля б'ється,
 Де зелений очерет,
 Там Січ Ракова родилась:
 І засновник її – Рек.
 Та й стоїть Кінбурнський півострів,
 славою повитий –
 Кілі-Бурун, що Ніс Гострий
 Кровію политий.
 Ой десь у синьому то в небі
 Чайки сумно та ячать,
 А на сивих схилах – козацькі могили
 Про славне минуле думу мовчать.
 Ой та «тяжіють над нами сторіччя»
 Та й «літа сивиною вихрять».
 У пам'яті горять тільки свічі,
 І Чорному морю не змити
 У нашому серці печалі печать.
 Тож розказати всьому світу
 Взятися наші школярі
 Й розкопують не один рік,
 І не перше літо
 В Січі пам'ятки святі,
 Що у XVII сторіччя повернули нас вони.
 Цяхи ковані із чайок розказали про
 човни,
 Розкопали ланцюги ковані міцненько,

На совість випалену цеглу,
 Каміння вибрали обережненько.
 Ще знахідка була цікава –
 Іграшка дитяча
 Із глини зліплена, до губ –
 А вона свистяча.
 Свідок штурму козаків
 Є ядро гарматне,
 Долежало до наших днів
 Й від часу розсипалося ратне.
 Численна сила черепків,
 Що свідками були козаччини –
 Це пам'ятка усіх віків,
 Це все не просто ми побачили.
 О, так, торкнувся до серця кожного цей
 бриз,
 Душею канули в минуле,
 Про Кінбурн – «Волосяний» мис –
 Все, що нам рідне, осягнули.
 Над макетом Січі довго думали та
 гадали
 І такою її легендарною уявляли.
 Ой та експедиція,
 Та на чолі з Беляєвою,
 Що Кінбурнською звалася,
 Нас в світ археології ввела.
 Щоб пам'ять про потомків не
 стиралась.
 Результати наших праць
 Ми в районній і обласній газетах
 описали,
 Щоб про це не тільки ми,
 А люди району і області знали.
 Ой та вчитель наш та історії
 Вчить нас знатися на минулому,
 Щоб зростали ми люди гордії
 Й були варті ми свого майбутнього.

А гід в археологічній розвідці цій
 До вашої уваги – Лілія Передрій.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Спільне дослідження Ракової Січі
учнями Василівської ЗОШ І–ІІІ ст. і археологів Інституту археології АН України

Фото 1. Учасники експедиції.
У центрі керівник Кінбурнської археологічної експедиції Біляєва С. О.

Фото 2. Знахідки учнів реєструють археологи

Фото 3. Залишки українського посуду XVIII ст.

Фото 4. Дослідження учнями культурного шару XVI–XVIII ст.

Фото 5. Пам'ятник на могилі Сидора Білого на Кінбурнській косі

Фото 6. Пам'ятник Сидору Гнатовичу Білому

Фото 7. Турецький ятаган, знайдений учнями Василівської школи

ХТО Є ПАТРІОТОМ? СЕНС ЖИТТЯ В ПОГЛЯДАХ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

*Дмитро Чуприна,
Ірина Василенко*

Патріот... Що вкладається в це слово? Хто є справжнім патріотом? Як відрізнити справжнього патріота від того, хто лише одягає вишиванку та кричить про свою любов до Батьківщини?

У філософському словнику патріотичне виховання розглядається як виховання, змістом якого є любов до Вітчизни, відданість, гордість за її минуле й сучасне прагнення захищати інтереси Батьківщини. Це визначення актуалізує роль патріотичного виховання, оскільки саме через активну діяльність людини на користь суспільства виявляються її справжні почуття.

Кожен із нас, молодих українців, може обрати своє визначення патріотизму, але як серед них виокремити одне, правильне? Відповідь дуже проста: кожний особисто повинен для себе сформулювати власне визначення, на власні очі побачити вияви патріотизму. Мені здається, що патріот – це людина, яка присвятила своє життя служінню Батьківщини, своєму народові, це людина, яка зберігає історичну пам'ять, людина, яка не словами, а справами переконує у своїй любові до Вітчизни.

Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Григорій Сковорода – видатні люди, які своїм життям довели, що є патріотами України. В одному ряду з ними славетні козаки, ветерани Другої Світової війни, воїни-захисники в зоні АТО.

Четвертий рік займаюся в гуртку «Школа журналістики» і постійно спілкуюся з людьми, яких теж вважаю патріотами України. Численні інтерв'ю взяли з миколаївськими письменниками, акторами, художниками, політиками, учителями, громадськими діячами. Кожен із них є гордістю нашої держави.

Перегортаю сторінки свого журналістського блокнота, і розумію, що хочу розповісти про наших земляків, про тих, з кого беру приклад, про тих, чие життя стало життям свого народу, які допомагають мені вже чітко розуміти поняття «патріотизм».

Сьогодні наше славетне місто Миколаїв є центром юнкорівського руху в Україні, адже кожен рік тут проводиться Міжнародний конкурс шкільних медіа. А все почалося з того, що в кінці 60-х рр. ХХ століття вчитель Миколаївської ЗОШ № 7, талановитий журналіст, ветеран Другої світової війни Леонід Григорович Леонідов уперше на Миколаївщині заснував гурток «Юний журналіст». Перші миколаївські юнкори тісно співпрацювали з місцевими газетами, їх замітки друкували популярні в той час дитячі та молодіжні газети, брали участь у Всесоюзних юнкорівських зльотах, різноманітних конкурсах, займалися пошуково-дослідницькою роботою за темою «Пам'яті загиблих журналістів», яка була присвячена миколаївським журналістам, що загинули в роки Другої світової війни. Вони збирали матеріали про земляків-журналістів, вели листування з їхніми рідними та бойовими друзями, їздили до Молдови, де пройшли шляхом боїв партизанського загону «Журналіст», командиром якого був заступник редактора обласної молодіжної газети «Більшовицьке плем'я» Георгій Смілевський.

Зібравши особисті речі, фронтові листи, фотознімки, спогади рідних, книжки, що розповідали про подвиги фронтових кореспондентів, гуртківці відкрили в школі № 7 незвичайний музей. Його цілком було присвячено пам'яті миколаївських журналістів, які загинули в боях за нашу Батьківщину. А потім невгамовні слідопити звернулися до своїх однолітків із місць, пов'язаних з іменами загиблих журналістів, із закликом: «Створимо на пам'ять про журналістів, які не повернулися з поля бою, обеліск». У 1979 році на подвір'ї школи № 7 відкрито пам'ятний знак – на сірому камені викарбовано слова: «Загиблим журналістам у роки Великої Вітчизняної війни».

Л. Леонідов знав особисто багато відомих письменників, артистів, журналістів.

Ветеран має 15 урядових нагород, серед яких медалі за участь у Великій Вітчизняній війні, відзнака за плідну роботу на ниві охорони пам'яток історії та культури, є Відмінником народної освіти України та ветераном спорту Миколаєва. За згадками перших миколаївських юнкорів, їхній учитель був надзвичайно скромною людиною, майже нічого не розповідав про себе, однак на кожному занятті згадував героїв своїх публікацій, друзів-журналістів, випускників та наших земляків, що з пером та автоматом пішли захищати Батьківщину в страшні роки Другої світової війни. Імена загиблих газетярів відомі сучасним юнкорам і є для нас прикладами справжнього патріотизму.

До війни редакція газети «Южная правда» розташовувалася на місці нинішнього Каштанового скверу. Уранці 22 червня 1941 року її журналісти розійшлися в різні кінці міста, щоб написати про перші відгомони війни. А через деякий час пішли на фронт Федор Базиленко, Мирон Бондарь, Яков Маркус, Давид Смелянський, Віктор Гавілевський. З війни ніхто з них не повернувся.

Федор Базиленко та Мирон Бондарь працювали кореспондентами сільського відділу. У будь-яку погоду їхали в далекі села, де добували інформацію про збір урожаю, про простих сільських трудівників, про їхню нелегку працю. Розвідник Мирон Бондарь загинув смертю хоробрих під Віднем. Партизана Федора Базиленка закатували гітлерівці.

Віктора Гавілевського вважали найоперативнішим журналістом. Часто одразу ж після повернення з редакційного завдання він з ходу диктував свої репортажі друкаркам. Перед війною Гавілевський очолив військовий відділ редакції, а за кілька днів до початку війни було надруковано його репортаж про навчання «Штурм Каховського плацдарму». Зовсім скоро він сам брав участь у боях за Каховку.

Пішов на фронт і фотокореспондент газети «Більшовицьке плем'я» Микола Ксенофонов. Він теж не повернувся з фронту. У бою під польським містом Бреслау, роблячи знімки для військової газети, вступив у бій з фашистами.

З першого дня війни заступник редактора обласної молодіжної газети «Більшовицьке плем'я» Георгій Смілевський мріяв про те, щоб піти на фронт. Партизанський загін «Журналіст», який очолював миколаївський журналіст, діяв у Запорізькій та Херсонській областях, на Донбасі, у Ростові-на-Дону, Молдові.

Представник Українського штабу партизанського руху при військовій раді 4-го Українського фронту Герой Радянського Союзу підполковник Бовкун, довідавшись про справи командира партизанського загону «Журналіст», у нагородному листі напише: «У місті Херсоні Смілевський установив зв'язок із підпільною організацією, яка налічувала понад 300 чоловік, провів декілька нарад з її керівниками і скерував її діяльність на активні дії в боротьбі з окупантами. У селі Козачі Табори організував місцевий партизанський загін, що діяв до визволення району частинами Червоної Армії...».

03 листопада 1943 року Козачі Табори були визволені і загін «Журналіст» направлено до Молдови. 20 березня 1944 року «Правда» повідомляла: «Трохи більше двох місяців, як загін «Журналіст» у тилу ворога, на молдавській землі, а вже знищено 250 румунських і німецьких солдатів, 17 офіцерів, 4 танки, 7 бронемашин, 9 гармат, 2 радіостанції. Підбили один літак».

16 квітня, коли війська 2-го Українського фронту форсували Дністер і оволоділи важливим залізничним вузлом Бельці, загін Смілевського вступив у нерівний бій. У цьому бою осколок ворожої міни обірвав життя мужнього командира «Журналіста».

М. В. Смілевський за доблесть і мужність, виявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, був нагороджений орденом Червоної Зірки. У Молдові, у центрі села Сесени Каларашського району на обеліску, установленому на братській могилі бійців «Журналіста», викарбувані зірка, штик і перо. Золотом вибито на мармуровій плиті імена героїв. Першим зазначено миколаївського журналіста Георгія Смілевського.

02 жовтня 2014 року засновник юнкорівського руху на Миколаївщині Леонід

Леонідов пішов із життя, але його справа продовжується, адже Миколаїв став центром юнкорівського руху в Україні. Наш гурток є продовженням першого юнкорівського об'єднання, а на життєвому прикладі Леоніда Григоровича Леонідова і загиблих газетярів ми навчаємося любити свою Батьківщину, шанувати та зберігати історичну пам'ять. Кожен із нас, вихованців гуртка «Школа журналістики», уважає, що справжній патріот – це не тільки той, хто говорить рідною мовою, не той, хто всюди кричить: «Я люблю свою країну», а той, хто своїми вчинками виявляє любов до Батьківщини, хто шанує своїх пращурів, хто віддає своє життя за Батьківщину.

АРКАСІВСЬКИЙ КРАЙ – ХРИСТОФОРІВКА

Галина Запорожченко

Христофорівка... Мальовниче село на березі Інгулу, яке асоціюється з іменем відомого українського просвітителя, етнографа і фольклориста, історика і композитора Миколи Аркаса. Тому біографія населеного пункту тісно пов'язана зі знаменитою родиною Аркасів.

Хоча свій власний родовід Христофорівка розпочала набагато раніше – з тих ще часів, коли двоє братів Христофорів ще за часів козаччини збудували в приінгульській

Фото 1. Дочка Оксана з зятем і внуком Миколи Аркаса (із архівних матеріалів родини Аркасів, що знаходяться у краєзнавчому музеї с. Христофорівка)

затишній балочці козацький зимівник, з якого, власне, і почало своє існування село. Отже селу – більше 200 років! Природа щедро обдарувала своїх перших поселенців, яких ставало все більше. Приінгулля причаровувало красою, зручним розташуванням, багатством річки. І все більше поселялося тут козаків, вільних селян. Тому й досі так називається частина села – Поселянка. А, взагалі то, село ділилося на три частини: і ще одна, третя частина, мала назву Балацьке. Згодом селу дали історичну назву, що нагадувала про козацьке походження цього краю – Христофорівка (за переказами місцевих старожилів і розповіді завідуючої краєзнавчим музеєм Тетяни Василівни Цимбалюк).

Зараз тут проживають близько 1 000 чоловік. У місцевій школі, яка є осередком освіти і культури в селі, навчаються лише півтори сотні дітей, із них у 1-му класі – лише 5 школярів.

На жаль, демографічна проблема сучасної України не обминула й Аркасівський край. А ще зовсім недавно, коли двадцять шість років поспіль могутнє господарство у Христофорівці очолював господарник

«від Бога» Віктор Євменович Москаленко і дбав у першу чергу не про власні блага, а про

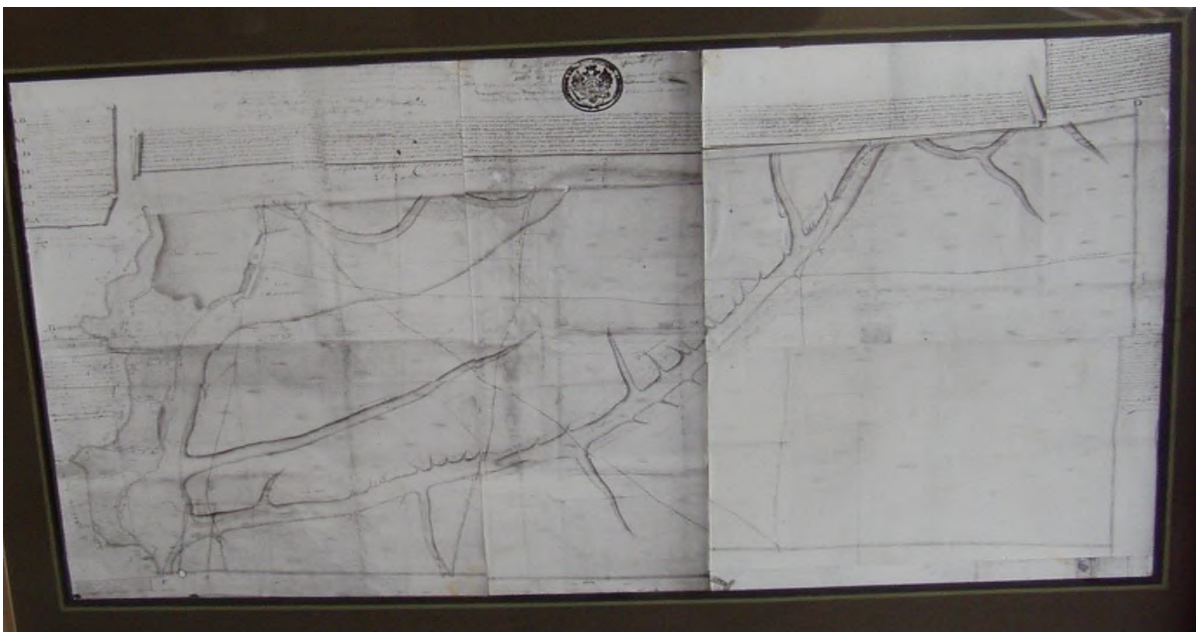
добробут односельців, розвиток духовної культури в селі, тут були створені осередки духовності села: студія образотворчого мистецтва, історичний і літературний гуртки, де почалось дослідження і вивчення культурно-мистецької й історичної спадщини великого земляка, просвітителя, етнографа, композитора й історика Миколи Миколайовича Аркаса. У яких тільки напрямках не розвивались таланти юних христофорівчан. Одержимі педагоги-наставники навчали своїх вихованців гри на різних музичних інструментах, зокрема на фортепіано, баяні, акордеоні, гітарі, балалайці, сопілці. На заняттях художньої студії розвивались таланти юних живописців, проводили тут роботу і з чеканки по металу та різьби по дереву. І тут, у культурно-освітньому комплексі, на кошти сільської громади виділили місце і на краєзнавчий музей, художні зали, бібліотеку, спортивні кімнати, салон для урочистих подій, кімнату духовності.

Не забули вшанувати і того, чиє ім'я було довгий час під забороною, – Миколу Аркаса. На його честь відкрили українську світлицю – «вітальню Аркаса», у якій знаходяться деякі сімейні речі, посуд, меблі, грамзаписи та одна з найдавніших афіш його опери «Катерина», родовід сім'ї, фотокартки з родинного альбому Аркасів: фотографії будинків, де народився і жив Аркас, портрети і фото його рідних, зокрема багато таких знімків із зображенням улюблених доньки Оксани та внука Миколки (фото 1).

Вивчаючи творчу спадщину Миколи Аркаса, укотре переконуємося у вагомості його заслуг як справжнього патріота України перед українським народом. Ми пишаємося ним сьогодні, бо багато довідалися про те, як грек із українською душею став світочем, бо відкрили в ньому взірця для наслідування, бо навчилися в нього, як треба любити свою країну, поважати історію, оберігати культурні надбання народу, з якого вийшли у світ.

Тут, у Христофорівці, було родове гніздо Аркасів. Вельможних панів. І, водночас, шанованих христофорівськими селянами односельців. Чимало видатних людей побували в маєтку Аркасів, серед них – і український драматург, актор і режисер Марко Лукич Кропивницький. Микола Аркас довгий час проживав тут із родиною.

В Аркасовій світлиці – і крісло з його маєтку, і з червоного дерева диван, і столовий набір – виделки, ложки, ніж із дорогого металу. Раритетні нині предмети, куплені христофорівцями під час розпродажу всієї маєтності Миколи Аркаса по його смерті.

Фото 2. Копія плану землі Христофорівської економії Миколи Аркаса (із архівних матеріалів родини Аркасів, що знаходяться в краєзнавчому музеї с. Христофорівки)

У світлиці є копія плану землі Христофорівської економії «титулярного радника Миколи Миколайовича Аркаса і всього 5 582 десятини 1 6708 кв. саж.» Є плани «володінь при с. Христофорівці вдови статського радника Ольги Миколаївни Аркас», датовані 1910 роком (фото 2).

«Микола Аркас, – як повідала завідувача краєзнавчим музеєм Тетяна Цимбалюк, – був дворянином, поміщиком-багатієм, і великим духовним світочем. Мав отут своє родове помістя, що привільно було розкинулось аж до села Доброго, що на Баштанщині. Справді багата була людина! І ріллі мав досить, і один з найкращих тоді заводів із арабських та англійсько-арабських рисаків, гарний, добротний маєток. Пан, при високих тодішніх чинах, блискучий аристократ, а шанується тут як земляк-односелець. Бо є за що! Адже всі прибутки сім'ї йшли не на примхи та забаганки, а на культурно-просвітницьку роботу.

І Христофорівка багато чим завдячує Миколі Аркасу. Бо й школу він збудував для селянських дітей, і навертав їх до навчання, і сам учив. Насамперед – української мови. Ми зобов'язані повернути свій борг – зберегти пам'ять про цю незвичайну людину».

Наприкінці XIX початку XX ст. на Надніпрянщині почали виникати організації «Просвіти». Діячі «просвіт» виступали за впровадження української мови в народну освіту, самі робили спроби відкрити школи.

Історична довідка:

У статуті «Просвіти» Миколи Аркаса записано: «Заводити стипендії, школи, просвіти і добротні заклади». У промові на захист права українського народу розвивати свою національну культуру з тривогою говорив: «Люди бояться виявити які-небудь симпатії до української культури, дуже байдужі, несвідомі, і досить несвідомі відносини у всіх до святої праці нашої, багато галушкових патріотів. Та мало щирих українців».

А він мріяв про незалежну Україну: освічену, багату, успішну. І робив конкретний внесок у цю справу. Власними коштами збудував і утримував дві українські школи в селах Богданівці та Христофорівці (про це свідчать спогади жінок-сестер Ляшенко Агафії та Ляшенко Тетяни, які працювали в маєтку Миколи Аркаса – покоївкою та вихователькою онука Миколи). Зокрема, у Богданівці «Аркасівська» школа проіснувала лише два роки, а потім була заборонена через доноси місцевого священика, який відмовився викладати закон Божий українською мовою. Саме для учнів цих шкіл у 1908 році М. М. Аркас і написав свою знамениту «Історію України-Руси».

Довідка з історії школи:

Аркасівська школа у Христофорівці існувала із 1899 року. А вже з січня 1923 року громада села прийняла рішення про місцеве утримання освітнього закладу: придбали абетки, підручники, організували інтернат для безпритульних дітей на 25 місць, місцеві організації постачали продукти харчування. І все це робилося в школі, побудованій ще в часи Аркаса. Цей гарний просторий будинок знаходився на вулиці Приінгульській, на високому пагорбі біля річки (за кілометр від маєтку Аркасів). Нині від цієї будівлі майже нічого не залишилось, хіба що лише частина фундаменту і вціліла.

Від 24 березня 1927 року було вирішено віддати маєток М. Аркаса під школу-семирічку. На засіданні шкільної ради Христофорівської семирічної трудової школи від 14 грудня 1929 р. прийнято рішення створити фонд допомоги бідності. У роки війни маєток-школа був перетворений на склад, в якому зберігали зерно. Німці, коли відступали, зруйнували його. Довгий час будівля дивилась на світ обгорілими стінами. І тільки у 1955 році закінчилися відбудовні роботи, і було відкрито школу-десятирічку.

У часи господарювання Москаленка В. Є. школа почала розширюватись і реконструюватись за новітньою, кабінетною системою навчання, із комп'ютерним класом, спортзалом, їдальнею на фундаменті маєтку Миколи Аркаса. Але район прийняв

рішення зупинити і законсервувати будівництво школи. Майже все було готове, змонтовано обладнання – аж до комп'ютерів.

Що, люди добрі, будемо робити? – зібрав Віктор Москаленко колгоспні збори. – Або збудуємо таку школу для своїх дітей і нащадків, або поховаємо вкладені вже кошти й колосальні зусилля?

І люди підтримали голову, жертвуючи своєю зарплатою, одержуючи її із затримками, неповністю. Й того ж таки року школу здали в експлуатацію, освятили. Представники районної влади, що приймали те згубне рішення, також були присутні на святі. Та надійшло нове рішення: статус середньої школи ліквідувати, зробивши її неповною середньою. Отже діти їздитимуть на навчання в сусідні Піски чи Плющівку. Й знову збираються люди й радяться, як зберегти одинадцятирічку. Адже в районі немає коштів на зарплату вчителів. Вирішили: витрати колгосп бере на себе. Сплачували вчителям зерном, хлібом, надавали безплатно комунальні послуги.

Так і вціліла Аркасівська школа, яка й сьогодні є гордістю села, бо височіє велично на фундаменті маєтку Аркасів, як і подобає історичному пам'ятнику.

Микола Аркас популяризував сценічне, музичне мистецтво серед селян, запрошуючи до свого маєтку співаків, бандуристів, у репертуарі яких були старовинні народні думи ще козацької доби. Тут, у своєму маєтку, він писав лібрето славнозвісної опери «Катерина».

Саме тут, у приінгульській тиші, народжувались найкращі його твори. Довгий час Микола Миколайович виношував задум написати оперу на Кобзаревий твір. Особливо захопила його Шевченкова «Катерина», бо йому боліла трагічна доля жінки (у своїй власній сім'ї глибоко нещасливою була доля доньки Оксани). А мешканка села В. Г. Голуб розповіла, що він допомагав молодим сім'ям, шанував жінку – майбутню матір, допомагав селянам. Можливо, це в нього від мами – козацької доньки. Ніколи не цурався селян, переймався їх бідами, допомагав їм. Старожили села переповідають, як любив Микола Аркас улаштувати в селі звичаєві свята на Різдво, Великдень, де активну участь брали селянські діти. Він не шукав дешевого авторитету в народі, він, справді, глибоко поважав і шанував простих людей. Для своїх робітників він, зокрема, запровадив п'ятиденний робочий тиждень, купував нову сільськогосподарську техніку для полегшення їхньої праці. В селі любив зустрічатися з людьми, які знали багато пісень і жартів. Селяни радо зустрічали приїзд пана, бо знали, що зможуть почути знайомі мелодії пісень, які він записував від них. А він тільки й чекав вечора, щоб зійшлися люди після праці поговорити про господарські справи. Часто односельці прохали (як згадує Агафія Ляшенко), щоб пан почитав «Кобзаря», бо знав його всього напам'ять.

Не один раз запрошував до себе управляючого господарством Остапа Петрова і все записував-записував...

Будинок, де жив його управляючий, був потім і ветлікарнею, і дитячим садочком, а з 1972 року став гуртожитком для вчителів.

Усі аркасівські будівлі – школа, маєток, сільськогосподарські споруди (нині ВАТ «Етевер») стали підмурівками господарювання і культурного розвитку христофорівців.

Старожили Христофорівки Будаєв Федір Петрович, Верник Ніна Іванівна, Матвієнко Галина Федорівна розповідають, що на кошти Миколи Аркаса кладовище, що знаходиться в центрі села, було обнесене кам'яним муром із майстерно кованими залізними ворітьми, які збереглися й донині. Родина Аркаса непокоїлася тим, що багато коштів витрачено через занепад у суспільстві. Лише господар не журився, а думав про те, щоб всі свої землі віддати селянам. А ще весь час прагнув до спілкування з природою.

Святим було його ставлення до води, річки, джерела. Не жалів він коштів для будівництва каналів-відстійників, щоб вода чистою стікала в річку. Біля маєтку була купальня, про яку дуже дбав Микола Миколайович. Часто приїздив сюди зі своєю родиною: дружиною, донькою, внуком Миколою. Ця любов до природи була помічена місцевими селянами. Часто виїздили вони з Миколою Миколайовичем у поле на північ

від Христофорівки. Тепер у цих місцях виріс і шумить ліс, під кронами якого весело дзюрчать джерельця, які тепер усі називають Аркасовими. Беруть вони свій початок у глибокому яру, серед лісу, під 20-метровими ясенями. А колись, паростками, їх посадив сам Аркас! Проходять століття, а джерельця не зникають, живуть! Одне з них обгородили, вкрили цямринням, схожим на хатинку. Два інших витікають із-під віковичних коренів високих ясенів, які шумлять, напоєні життєдайною вологою. Юні аркасівці часто бувають тут, прибирають гілочки, розчищають кринички, і водиця біжить у глиб лісу. І кущі, і квіти довго зеленіють, живлячись нею.

Як хотілося Миколі Аркасу у свій час бачити всіх діток освіченими! З розповідей старожилів, зокрема Білик Надії Миколаївни, відомо багато фактів уважного, доброзичливого ставлення до сільської дітвори.

Дітлахи юрбами прибігали сюди, сідали на кладці, пустували, радісно зустрічали пана, бо він не з голими руками до них приходив. А з гостинцями. Та й по голівці не забував погладити, а якщо побачить нестрижену голівку, то сам брався за ножиці.

А вчитель місцевої школи Валентина Погорелова, багаторічний і незмінний керівник гуртка «Аркасівці», у якому вивчається спадщина славного земляка, з гордістю

Фото 4. Микола Аркас із онуком Миколкою (фотоматеріали із родинного архіву Аркасів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

розповіла, що в майбутньому учні хочуть зробити свій внесок у розвиток культури, освіченості села. Дослідницька робота, розпочата на заняттях юних гуртківців, привела і її сина Анатолія після закінчення з відзнакою факультету історії і права аж до захисту в аспірантурі наукової праці з історії Півдня України.

Бо ще з початку 90-х саме культурно-мистецька й історична спадщина Миколи Миколайовича Аркаса стала цілющим джерелом для христофорівців. Раніше про неї замовчувалось. І не дивно. Адже Аркаси – дворяни. Та ще й батько – адмірал Чорноморського флоту.

А Валентина Сергіївна з вдячністю згадує своє становлення після закінчення Миколаївського педінституту під патронатом Григорія Григоровича Смагіна, тодішнього директора Христофорівської школи. Завдяки йому тоді вперше відкрила для себе Миколу Аркаса.

Високоосвічений наставник дав їй товстенну книгу і сказав: «Ось почитай. Вона заборонена. Автор – дуже цікава, я б сказав, унікальна людина...» То була «Історія України-Руси» Миколи Аркаса.

Збираючи і досліджуючи матеріали про життя Миколи Аркаса христофорівського періоду, до рук потрапив маловідомий й дуже цікавий факт родинної історії.

Таємниця родини Аркасів

(історія народження і життя онука Миколи Аркаса)

У деяких книгах Миколи Аркаса можна було побачити фото автора, який сидить у народному одязі поряд із хлопчиком років десяти. Микола Аркас із Аркасом молодшим

(фото4).

Підпис свідчив, що це дід та онук. Однак у закордонних виданнях Аркас молодший називає себе сином автора «Історії України-Русі». І така суттєва розбіжність не випадкова. Бо походження Аркаса (молодшого) було сімейною таємницею.

Коли книга Кауфмана, де вперше оповідалося про те, що Аркас (молодший) є позашлюбним сином доньки Аркаса – Оксани, автор отримав з Америки докірливого листа від Миколи Аркаса (молодшого). Він писав, що є сином Миколи Аркаса. Дослідник же стверджував, що його батьком був студент Володимир Антонович Шестириков. А щоб приховати гріх доньки, Аркас усиновив онука. Лише 13 жовтня 1959 року Аркас (молодший) оповів таємницю свого життя. «Фактично, я – онук Миколи Аркаса, але ніхто ніколи онуком мене не вважав. Для Аркаса, сестри Оксани (фактично матері) та й інших я був сином. Так воно сталося, що перед Богом – я онук, а перед людьми – син. Цим я не переслідую жодних вигід чи амбіцій, а просто йду за тим, з чим звикся з малечку. І насправді я не син студента Володимира Антоновича Шестерикова. Розрахуйте: сестра вийшла за нього у 1907 році, а я народився у 1898. Правда ж така: у 1897 році моя сестра (мати) Оксана Миколаївна познайомилася з народним учителем нашої Христофорівки – Яковом Петровичем Самійленком. У результаті – короткий роман, а через рік я об'явився на світі. Батька ж свого я не бачив ніколи». Про цю таємницю родини, незвичайну і заплутану, згадували і старожили Христофорівки, відмічаючи, що Микола Аркас обожнював свого внука і, практично, усе дитинство Миколки пройшло у Христофорівці, над мальовничими берегами Інгулу.

Викликають захоплення і зустрічі із щирими патріотами Аркасівського краю, мешканцями батьківщини Аркаса. От хто справді міцно вріс корінням у рідну землю, от хто щиро прийняв його за основу своєї духовності!

А як цікаво побувати на виставках народних умільців села. Повсякчас, коли відвідуєш виставку майстрів рукомета, завжди відчуваєш, що дух українця-творця, майстра живе в серцях христофорівців.

(Із творчості вихованців гуртка «Аркасівці» Христофорівської ЗОШ І–ІІІ ступенів Баштанського району):

*Читав повільно і розважно
Слова Шевченка-Кобзаря,
І ще не знав, що для нащадків
Зійде й Аркасова зоря.*

Але найбільше враження на гостей Христофорівки справляли зустрічі із Віктором Євменовичем Москаленком (нині, на жаль, уже покійним), який, живучи в українській глибинці, прославився не тільки як знаменитий голова Христофорівського колгоспу, але й як продовжувач просвітницької справи великого земляка Миколи Аркаса, як талановитий художник-аматор, лауреат премії імені Миколи Аркаса (фото 5).

Своїм хистом до писання картин окрилив і юних христофорівців на творчість. Тому й у краєзнавчому музеї, крім його полотен, є чудова виставка юних христофорівських художників (С. Тимошенко, А. Цикало, І. Колот, Н. Лівацької, О. Белосвет, О. Архіпова, А. Приходько, М. Музиченка). Спочатку дитяча художня студія, а згодом – Христофорівська дитяча школа мистецтв. І все це – з легкої руки і благословення Віктора Москаленка. «І ось цей Москаленко, як і Микола Аркас, землякам-христофорівцям залишив неабиякий спадок, утвердивши тим самим високий Аркасівський дух», – з гордістю каже Тетяна Цимбалюк. Бо й, справді, великий гуманіст і просвітитель Микола Аркас повністю відповідав поглядам В. Є. Москаленка. Чи не тому він відразу ж і захопився темою Аркаса. Село Христофорівка – це Аркасівський край. Тут усе – докільля, земля, люди, Інгул – нагадує про Аркаса, тож Віктор Євменович намагався відтворити це у своїй творчості. Хлібороб за фахом, художник і поет за покликанням, він створив цілу серію замальовок аркасівських місць у Христофорівці,

На фото 5. Юні краєзнавці в Аркасівській світлиці під час зустрічі із художником-аматором В. Є. Москаленком (він – у центрі 3-го ряду) та місцевим самодіяльним композитором М. Ф. Галушкою (у другому ряду – перший справа)

портрети Миколи Аркаса. Тут – і аркасівський осінній ліс із криницею, і сам Микола Миколайович із селянськими дітьми на відпочинку. Є й про любов! «Наїзниця Тетяна» – полотно, на якому Віктор Москаленко зобразив гарну, молоду жінку, що граціозно осіддала коня, котрого за вужечку тримає Микола Аркас. Хто вона, ця казкова фея? Чи не вона надихнула його написати маловідомий аркасівський романс «Я боюся тобі розказати про любов».

Його роботи виставлялись на районній, обласній і республіканській виставках, на творчих звітах, семінарах.

Пізніше народилась ідея тематичної виставки, яка була підготовлена і демонструвалася з нагоди 150-річчя з дня народження М. М. Аркаса. Виставка була представлена в Миколаївському обласному інституті післядипломної підготовки вчителів, потім у музеї ім. В. В. Верещагіна, у гімназії імені Миколи Аркаса.

Підсумок свого творчого життя Віктор Євменович мріяв втілити в авторській виставці. Мріяв, щоб вона мала подвижницький, пересувний характер. Адже завжди цінуваав свій диплом майстра народної творчості. А ще він із властивою йому скромністю тихим голосом казав: «Кожен спеціаліст, який проживає в селі, має бути носієм культури. Духовно багата людина сумлінніша і працює краще. Бо коло її інтересів, зацікавлень – ширше за буденні клопоти, повсякденну рутину»

І цей неповний духовний пожиток Віктора Москаленка – як продовження великої справи Миколи Аркаса, в якому узагальнюється не біографія або ж фрагменти життя окремої людини. Тут кристалізується образ сучасника, який вірно і чесно, від щирого

серця, служить своїй справі й людям.

І у світлиці-галереї, де з полотен на нас дивився Микола Аркас, майстерно написаний народним художником, я співала разом із нащадками великого земляка пісню про милу Христофорівку, автором якої, до речі, є теж Віктор Євменович Москаленко:

*«Стоїть над Інгулом село моє рідне
Своєю красою чарує мене:
Поля золотисті і луки барвисті,
Течуть води чисті, а сонце – ясне.
Там я народився і праці навчився,
І мамину ласку я вперше пізнав..
Аркасівський краю, тебе я кохаю,
Ти завжди зі мною, де б я не бував».*

І ось нарешті справжня зустріч із Інгулом, величним у своїй неповторній красі, з плавнями, що, скільки сягає око, зеленим морем котяться кудись разом із його студеними водами. Можливо, цими краєвидами милувався колись і Микола Аркас. Мабуть, ступав неквапно луговою стежиною, що весело вела подорожнього від джерельця до купальні, мило облаштованої під розкішними вербами.

Бо ніби й нема між життям Миколи Аркаса і нами тієї паузи в сотню років. Таке ж лагідне травневе сонечко, так же весело кумкають христофорівські жаби, такою ж блакиттю віддзеркалюється в потоках Інгулу купол українського неба. І так же гамірно і щасливо стрибають у приємну прохолоду правічної ріки наші друзі, учасники краєзнавчої експедиції, як колись розважно втішались христофорівські дітлахи, з нетерпінням чекаючи на повернення Миколи Аркаса з міста. І він повертався. І залишався тут назавжди. У пам'яті тих дітей, які вирости і переповіли своїм нащадкам ті незабутні дитячі враження від спілкування з паном-благодійником, людиною доброю і люблячою весь навколишній світ. Народолюбцем, який жив і творив без галасу й не заради слави. Бо без роздумів і вагань ішов на самопожертву заради добра для людей, вкладав у цю справу власні кошти, а коли їх не вистачало, то просив підтримки в однодумців. Він поширював свою просвітницьку діяльність на селі на ту частину суспільства, яка найбільше потребувала росту своєї духовності. Адже добре розумів, що лише духовно багата людина здатна забезпечувати загальний процес розвитку. І починати треба з молоді. То ж насіння просвітництва, кинуте в дитячі душі М. М. Аркасом, проросло і стало добірним зерном. Аркасівська школа у Христофорівці продовжує об'єднувати в дружну просвітницьку родину шанувальників і послідовників свого великого земляка.

А пам'ятний знак – барельєф із зображенням Миколи Аркаса на центральній стіні школи – це свідчення того, що грек з українським серцем повернувся до рідного народу, до омріяної ним української школи.

**Фото з родинного архіву Аркасів
та виставки картин В. Є. Москаленка**

*На фото – портрет матері Миколи Аркаса
Софії Петрівни Богданович
(із матеріалів краєзнавчого музею
с. Христофорівки)*

*На фото – портрет батька Миколи Аркаса
Миколи Андреасовича Аркаса
(із матеріалів краєзнавчого музею
с. Христофорівки)*

На фото – портрет Миколи Миколайовича Аркаса
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

На фото – обкладинка видання 1901 року романсу Миколи Аркаса
«Я боюся тобі розказати про любов»
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

На фото – картина «Микола Аркас і Просвіта» (автор В. Є. Москаленко)
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

На фото – лауреат Аркасівської премії В. Є. Москаленко
біля авторської роботи – портрета Миколи Аркаса

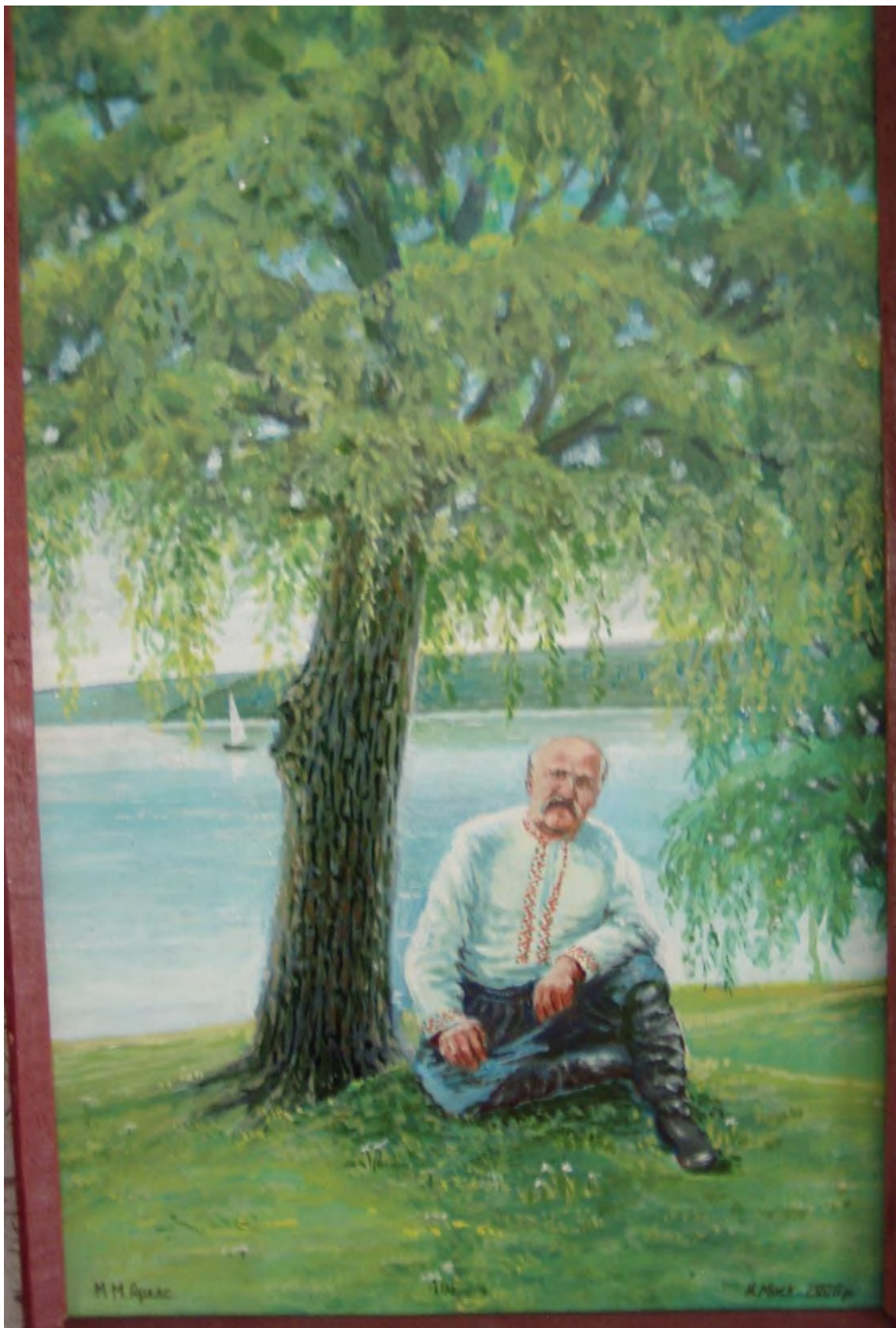

На фото картина «Погляд Миколи Аркаса у майбуття» роботи Віктора Москаленка
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

На фото – картина «Аркас і муза» роботи Віктора Москаленка
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)

*На фото – робота Віктора Москаленка «Микола Аркас на березі Інгулу»
(із матеріалів краєзнавчого музею с. Христофорівки)*

Людмила Чижова
«Аркасові джерельця»

Кажуть люди, в добрий час
 Віднайшов три джерельця Аркас.
 Ті в степу за селом пробивались,
 Їх раніше й не помічали.
 Він розчистив, надав їм сили,
 Дав життя, ніби дітям милим.
 Посадив ясени крислаті,
 Щоб джерельця оберігати.
 Два струмочки ховались в камінні,
 Ясени тут сплелися корінням.
 А сосновий гайок пізніше
 Посадили вже люди інші.
 Над третім дашок змайстрували,
 Розчистили, обмурували.
 Гарну вирізьбили цямрину,
 І стоїть ця криниця донині.
 Частенько біля криниці
 Сходилися молодіці

Джерельної взяти водиці,
 Новинами поділиться.
 Мирилися тут сусіди,
 Змивали водою всі біди.
 І в світлу вони годину
 Дякували тій людині,
 Що криницю оцю зробила
 Та ясени посадила.
 У безвість віки спливали,
 Джерельця ж не висихали,
 Тихесенько жебоніли,
 У землю вливали сили.
 Спинімося перед джерельцем,
 Стане світліше на серці.
 Добрим словом не раз згадаєм
 Тих, кого серед нас немає.
 А джерельця напоять і нині
 Натомлену спраглу людину.

Галушка О. М.
«Ой джерельця наші милі...»

Над річкою милою – рідне село
 Під сонця промінням нам тут весело.
 А вітер-пустун над Інгулом не спить
 І вдень, і вночі в очереті шумить.

Приспів:

Ой джерельця наші милі,
 Скільки ви ж спраглих напоїли?
 Скільки ще будете напувати
 У спеку сили додавати?

Над головою небо чисте,
 Сонце в нім грає променисте,
 Пісня пташини тут не змовкає –
 Бо із джерельцем розмовляє.

Приспів:

Ой джерельця наші милі,
 Скільки ви ж спраглих напоїли?
 Скільки ще будете напувати
 У спеку сили додавати?

В краю нашім милім Аркас колись жив
 Гайок чудовий сам посадив,
 Люди з любов'ю його бережуть:
 Дуби із соснами тут ростуть.

Приспів:

Ой джерельця наші милі,
 Скільки ви ж спраглих напоїли?
 Скільки ще будете напувати
 У спеку сили додавати?

«Гімн Христофорівці»

*Понад гаєм тихо наш Інгул тече,
Він добро і втіху в кожен дім несе.
Краю мій коханий, пісне ти дзвінка,
Як люблю тебе я, Христофорівка!
І ніжне джерельце, що плекав Аркас,
Від щирого серця з думою про нас.
Ти моє дитинство й думи юнака,
Як люблю тебе я, Христофорівка!*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Т. Березовська Аркасовські місця на Миколаївщині / Т. Березовська.
  2. Дяченко Л. Д. Рідний край – Миколаївщина. / Л. Д. Дяченко, О. І. Слюсар. 1998. – С. 36.
  3. Жадько В. Благословенне святим / В. Жадько Миколаєм.–К. : Департамент, 2000. – С. 1438. Історія. Археологія. Культура. Нові дослідження. Красназнавчий альманах. – Миколаїв : Атол, 2003. – С. 36–41.
  4. Коваль М. В. Історія України. / М. В. Коваль – К. : Рад.шк., 1991. – С. – 26.
  5. Микола Аркас. Історія України / М. Аркас – Руси. – Одеса : Маяк», 1994.
  6. Матеріали архіву Миколаївського краєзнавчого музею Д – 3011 – карта географічної області Озу або Єдизань.
  7. Миколаївський район. Сторінки історії. – Миколаїв : видавництво Ірини Гудим, 2005 – С. 52–57.
  8. Шкварець В. П. Микола Миколайович Аркас : життя, творчість, діяльність / В. П. Шкварець. – Миколаїв – Одеса, 2002. – 254 с.
1. Періодичні видання:
    - Погорелова В. «Вернись до нас, о пам'яте зотліла», «Голос Баштанщини»; 14 листопада 2002 року.
    - Погорелова В. «Живимось з Аркасових джерел», «Рідне Прибужжя»; 17 травня 2001 року.
    - Погорелова В. «Грек із українською душею», обласна освітянська газета «Відкритий урок»; 02 жовтня 2002 року.
    - Погорелова В. «Вогонь його душі запалив наші серця», «Голос Баштанщини»; 09 січня 2003 року.
    - Москаленко В. «Микола Аркас і сьогодні», «Голос Баштанщини»; 09 січня 2003 року.
    - Запорожченко Г. «Купалися в Аркасівських джерелах», обласна освітянська газета «Відкритий урок»; 09 жовтня 2008 року.
    - Шульженко О. «Уклін тобі, Христофорівко», «Жінка», грудень 2003 року.

РЕСПОНДЕНТИ:

1. Розповіді мешканців села Христофорівки Баштанського району:
2. Білик Н. М., Будаєв Ф. П., Верник Н. І., Галушки М. Ф., Матвієнко Г. Ф., Москаленко В. Є., Погорелової В. С.

*Аліна Пустовар,
Олександра Стародуб,
Любов Рясик*

ВСТУП

Для нас, молодого покоління, історична пам'ять повинна стати настільним підручником, адже щоб по-справжньому любити свій рідний край, необхідно знати його історію. Як писав світоч української культури Іван Огієнко, «Немає в людині нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої безтурботні дитячі роки, до тієї землі прив'язується усією душею своєю на ціле життя, а хто буває відірветься від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, про святість найбільшу» (10, с. 368).

Актуальність теми дослідження. Усе, що відбувається в історії, насичене людськими долями, прагненнями, інтересами, зусиллями, стражданнями, діями, оцінками, що ставить особистість у центр державотворчих процесів, подій вітчизняної історії. Такий підхід до розуміння сенсу взаємозв'язків історії та особистості дає нам можливість досліджувати події історії України з точки зору ролі особистості в розбудові української держави. Саме в цьому визначається актуальність теми історико-краєзнавчого дослідження «Яків Іванович Бутович – національна гордість України». Життєва доля Я. І. Бутовича, як важлива складова системи знань з вітчизняної історії, виступає засобом конкретизації загальноісторичних явищ та подій кінця ХІХ–поч. ХХ століття.

На прикладі долі Я. І. Бутовича та його родини, яка проживала в селі Кашперо-Миколаївка Привільненської волості Херсонської губернії (нині – Баштанський район Миколаївської області), ми можемо прослідкувати та усвідомити, що історія Баштанщини не є виключенням. Вона багата на історичні події, а їх учасниками стали люди, життя і діяльність яких зробили їх знаменитими постатями. Завдяки усвідомленню своєї громадянської позиції, любові до рідної землі, самовідданій праці, меценатству, ці люди творили історію не лише нашого краю, а й інших країн та імперій. Життєва місія чи доля Я. І. Бутовича постає перед нами реальним чинником національної історії: він діяв, працював, творив задля збереження родинних традицій, служіння Батьківщині. Усе його життя постає перед нами як приклад розгортання внутрішніх можливостей людини. І саме це дає змогу усвідомлювати такі важливі аспекти історичної пам'яті: усе, що відбувається в історії, насичене людськими прагненнями, інтересами, зусиллями та стражданнями. З іншого боку, історія соціалізує людину й остання завжди постає людиною певної епохи, певного історичного типу суспільства. Діяльність і творчі здобутки роду Бутовичів як представників української еліти, потребують докладного вивчення та встановлення об'єктивної оцінки їх істинного місця в історії.

Об'єктом дослідження виступає особа Я. І. Бутовича, його науковий доробок і внесок в історію конярства, музейної справи та меценатства.

Предметом дослідження є переселення українців до Росії, його соціально-економічні причини, внесок українців у російську культуру та збереження при цьому національної самобутності. Щедра на таланти українська земля подарувала людству цілу плеяду геніальних учених, винахідників, меценатів, діячів мистецтва, розповідаючи про яких можна починати зі слів: «Перший у світі, основоположник.....». Треба пам'ятати, що культура і наука кожної нації належить людству, а наш святий обов'язок – шанувати своїх світочів науки і культури, пишатися ними й популяризувати їх, інакше наше самоусвідомлення як нації буде неможливим. Українці в Росії відігравали надзвичайну важливу роль у збереженні історичної пам'яті українського народу, культурної та національної ідентичності української нації, її присутності в історичному розвитку Росії.

Територіальні рамки дослідження охоплюють землі Півдня України, які

входили до складу Російської імперії, землі УСРР та СРСР у 30–40 роках ХХ століття (період становлення та утвердження більшовицької влади на українських та російських землях).

Хронологічні рамки дослідження зумовлені особливістю історичної біографістики і охоплюють роки життя та діяльності Я. І. Бутовича (1881–1937 рр.) та початок ХІХ століття (період заснування родинної кінної справи).

Метою дослідження є вивчення культурної та національної спадщини Я. І. Бутовича, яка не визнавалась і знищувалась сталінським тоталітарним режимом. У своїй праці «Лошади моей души» він писав: ««Я міг би покинути межі Росії, але, що сталося б тоді з кінноводством, кинутим всіма

напризволяще. Це запитання, на яке відповісти не важко: « Все без сумніву і безслідно загинуло б. Об'єктивну оцінку дій моєї діяльності дасть тільки суд історії» (2, с. 500). Радянський репресивний режим був нещадним до цвіту української нації, але йому було не під силу зламати український національний дух, що був притаманний стилю життя Я. І. Бутовича.

Гіпотезою пошуків авторів роботи є спроба вивчити і зберегти найцінніші сторінки життя нашого земляка, донести їх до молодого покоління для наслідування, адже історичне минуле Батьківщини – це наша гордість, яке ми повинні пам'ятати і зобов'язані зберегти як скарб для наступних поколінь. Досвід українського конярства, напрацьований Я. І. Бутовичем, його музей «Коні», унікальні наукові праці, є яскравим прикладом громадянської позиції, любові до України, збереження незламного українського козацького духу свободи, служіння улюбленій справі в складних історичних реаліях життя. У сучасних умовах російсько-українських відносин ми повинні розкривати забуті сторінки нашої спільної історії, які є яскравим прикладом того, що представники української нації, ніколи не були агресивними особистостями в чужих краях. Вони жили, працювали, творили, прославляючи не тільки Україну, а й вносили великий вклад у культурну спадщину інших народів. Сьогодні в Росії приділяється велика увага діяльності Я. І. Бутовича, але його справа – це наше українське коріння, це наші звичаї, традиції, які він геніально втілює у розвиток конярства та музейної справи. Діяльність Я. І. Бутовича – унікальний феномен української історії, який неабияк важливий своїми здобутками і наслідками для сучасної української науки в розвитку конярства та музейної справи, історії, культури. Саме наявність таких сторінок історії розкриває велич і громадянськість української національної еліти, є прикладом їх громадянського служіння улюбленій справі.

Стан розробки теми дослідження та її джерелознавча база. Кількість наукових досліджень, які стосуються даної теми є досить обмеженою в українській джерелознавчій та науковій базі. Деякою мірою інформація про родину Бутовичів міститься в книзі В. Святненка «Рідний край над Здвижень-річкою. Відлуння сивої давнини», у працях В. В. Кривошея, О. Федорука. На сьогодні російські науковці: В. І. Кентев, Д. Урнов, Ю. Палієвська, Л. Заковоротня, К. Н. Мельников, О. В. Волков, Д. Гуревич та інші стали приділяти увагу вивченню особистості та діяльності Я. І. Бутовича. Важливим джерелом, що заслуговує на увагу, є праці, щоденники, спогади, листи самого Я. І. Бутовича, у яких виражається його щира любов до України, рідного краю, улюбленої справи, прагнення зробити корисне для інших. Вивчення цих джерел дає змогу усвідомити дух історичної епохи, на тлі якої жив, діяв, творив Я. І. Бутович.

Дослідження теми передбачає розв'язання таких завдань:

- розкрити внесок родини Бутовичів як представників української національної еліти в розбудову держави, у нові види господарювання в Україні та розвиток конярської справи;
- розглянути діяльність Я. І. Бутовича в розвитку кінної і музейної справи, кінного спорту; його громадську та державну діяльність на теренах Росії;

- проаналізувати науково-дослідницькі здобутки Я. І. Бутовича, яка є цінним джерелом у збереженні національної спадщини в племінному коневодстві;
- розкрити злочинні діяння радянського сталінського тоталітарного режиму проти Я. І. Бутовича;
- зробити висновок про значення збереження історичної пам'яті про історичну долю українців.

Методологічними засадами роботи є принцип історизму та об'єктивної реальності. Для досягнення поставленої мети використано проблемно-пошуковий, дослідницький, хронологічний, науковий та комплексний підходи. Використані такі методи пізнання, як: аналітичний, системний, порівняльно-історичний, політико-правовий. Поєднання цих методів дало змогу розглянути досліджувану проблему у взаємозв'язку, розкрити її роль і місце у процесах державотворення в Україні.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її результати, положення, висновки та фактичний матеріал можуть використовуватися під час написання навчальних посібників, статей, монографій із регіональної історії, історії України в цілому, в історичних та виховних цілях у навчально-виховному процесі задля розуміння ролі особистості в історії, її громадянського служіння Батьківщині. Наукові результати дослідження є основою для подальших наукових розробок, пов'язаних із вивченням родової еліти півдня України, їх можна широко використовувати у ході написання регіональної історії, а також спеціальних робіт з історії кінної справи, культурного та духовного життя народу, при складанні вузівських та шкільних курсів з краєзнавства. У музейній справі цей матеріал може бути використаний для створення стаціонарних експозицій і пересувних виставок.

Вивчення життя й діяльності Я. І. Бутовича навчає нас усвідомити важливу життєву істину «Лиш через терни шлях веде до зір», а для нас цим шляхом є національне відродження і державне процвітання.

РОЗДІЛ I

РОДИНА БУТОВИЧІВ – ПРЕДСТАВНИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ

Історичний досвід та сучасна практика свідчать, що побудувати національну державу можна тільки за умови, коли в суспільстві є верстви, групи, особистості, зацікавлені в її існуванні. Відбутися може лише соціально розвинений народ, що має власну провідну верству, життєздатну еліту. Про це в загостреній формі вустами одного зі своїх героїв говорив І. Франко: «Поки ви, русини, не маєте своїх дідичів і міліонерів, поки ви не є жоден народ, а тільки купа жебраків та невільників» (12, с. 369). Усвідомлюючи залежність державницького поступу від ролі й місця провідної верстви в суспільно-політичному житті, він звертається до інтелігенції із закликом «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя...» (13, с. 404). Національній еліті – політичній, економічній, військовій, інтелектуальній у процесах державотворення відводиться велике завдання, об'єднати суспільство соціально (14, с. 24–25). Особливо важко було це зробити в період російського панування на українських землях у XVIII–XX століттях. Російська імперія пригноблювала Україну не лише економічно, а й духовно. Вона зманювала, нищила національну еліту, добре усвідомлюючи, що без духовного осередку нація, народ перетворюються в натовп, бездуховну юрбу. Не випадково найбільшою трагедією українців Т. Г. Шевченко вважав не економічне гноблення (то вже наслідок), а те, що живуть українці «на нашій – не своїй землі» (16, с. 267).

Унікальною в українській історії є родина Бутовичів, які були видатними представниками української національної еліти (9, с. 117).

Бутовичі ведуть свій родовід із Чернігівської губернії від військового товариша Івана Богдановича Бутовича. У нього був син Степан Іванович – генеральний осавул

(1709–1717 рр.), (11, с. 91–114), був одружений із Марією Яківною Лизогуб (дочкою Якова Лизогуба). Другий син – Григорій Іванович, священник, мав володіння в Куликівці. Два онуки Дем'ян і Степан Степановичі були знатними бунчуковими товаришами. Онук останнього із них Олексій Петрович (1759–1829 рр.), був чернігівським і вітебським губернатором. Його правнук Яків Іванович Бутович (1881–1937 рр.) – Херсонський конезаводчик. Батько Якова Івановича Бутовича був дворянином з Полтавської губернії (5, с. 12–21). Мати – Марія Єгорівна Сонцова була вихідцем із поміщицької родини з Катеринославщини (с. Гуляйполе). Для родини Бутовичів було характерним велике масштабне мислення щодо корисного служіння Вітчизні. Олексій Петрович Бутович, ставши губернатором, зіткнувся з багатьма проблемами: це криза дрібних поміщицьких господарств, безземелля селян, неспроможність їх вчасно сплачувати податки, зростання поміщицьких боргів. При ньому на Чернігівщині народжувалось гуральництво, цукроваріння, суконне виробництво, спеціалізація внутрішніх ринків. Розбудовувався Чернігів (освітлення, міські сади, майдани, мости, будівництво житла). При Олексію Петровичу споруджено приміщення Ніжинського ліцею, у Новгород- Сіверському – торговельні ряди. Відкриті вищі початкові училища в Городні, Сосниці, Козельці. У Чернігові – повітове духовне училище (додаток 1).

У родині Бутовичів із давніх-давен підтримувався розвиток кінної справи. Кінний завод Іллі Олексійовича Бутовича (діда Якова Івановича), який знаходився в Чернігівській губернії, занесений до офіційного «Списку приватних кінних заводів Росії». Потім завод переформований і переведений батьком Якова Івановича в маєток Кашперо-Миколаївка Херсонської губернії (нині – Баштанський район Миколаївської області). (1, с. 9–14) (додаток 2).

Батько Якова Івановича Бутовича – Іван Ілліч колезький секретар, виходець із козацької старшини, повів господарство в Кашперо-Миколаївці за новими капіталістичними технологіями. Він виділявся високою ініціативністю та господарським хистом (1, с. 9–14). Серед поміщиків Херсонської губернії І. І. Бутович був одним із найбагатших. У молоді роки служив по виборам, обирався не тільки повітовим, а й губернським Предводителем. Але найбільше він захоплювався веденням господарства, 35 років прожив у Кашперо-Миколаївці. У його господарстві знаходилися: цегельний та черепичний заводи, діяли два спиртові заводи. На території маєтку були насаджені три великі сади. Робітники Івана Ілліча навчалися садівництву в найкращих закордонних фахівців. На підготовку спеціалістів Бутовичі ніколи не шкодували коштів. Старий сад у маєтку Бутовичів у Кашперо-Миколаївці був розбитий французьким архітектором. Тут був портер, фонтани, гроти, оранжереї, квітники, електричне освітлення, бесідки, острівці з двома великими ставками (додаток 2). Палацова архітектура маєтку Бутовичів була гордістю не лише в Кашперо-Миколаївці, а й у Херсонській губернії.

У новому саду були насаджені фруктові дерева, виноградники, алея каштанів, лип, білих акацій. За всім цим господарством доглядав садівник із Франції. Утримання садів обходилося батькові Я. І. Бутовича у 10 000 тисяч карбованців щорічно. Високого рівня в господарстві Бутовича досягло вівчарство. У суконній майстерні Івана Ілліча виготовлялося сукно, яке користувалося попитом не лише в Україні та Росії, а й за їх межами. Гордістю маєтку Бутовичів у Кашперо-Миколаївці був каретний двір та кімнати кінської зброї, шорний магазин. Племінний кінний завод І. І. Бутовича був одним із найкращих у царській Росії. У добротних конюшнях знаходилося близько 300 голів племінного табуна. Коней готували на іподроми, для Російської лейб-гвардії, потреб кінного спорту, продавали на аукціонах. Іван Ілліч Бутович був відомий на багатьох промислових виставках. Коней для кінного заводу Бутовичів у Кашперо-Миколаївці постачав харківський торговець Феодосій Григорович Портаненко, великий промисловець Півдня України, якого називали «королем кінної справи» (2, с. 500–521).

У Миколаєві, Одесі, Єлисаветграді Іван Ілліч мав великі хлібні ряди, успішно вів

торговельні справи. У маєтку Бутовичів була чудова пасіка. Особливістю Кашперо-Миколаївки було те, що біля неї селилися німецькі колоністи (20–30 сімей), які орендували землю в І. І. Бутовича, працювали в нього на винокурнях, черепичному та цегляному заводах, слюсарнях, майстернях, займалися сільськогосподарськими роботами. Господарство Бутовича було поставлене на європейський рівень, займало III місце в Херсонській губернії та Таврії (2, с. 500–521).

Пішов із життя батько Я. І. Бутовича як видатний господарник України, здібний фінансист, який зумів збільшити в десять разів батьківську спадщину. На прикладі його діяльності, ми ще раз усвідомлюємо для себе важливий урок, що українці є трудолюбивим, здібним, талановитим народом, який сам може зробити своє життя забезпеченим, а Україну – багатою і процвітаючою державою. Працьовитість українців, їх освіченість, миролюбність, комунікативність, збереження родинного та національного досвіду, відповідальне ставлення до виконання громадських обов'язків на користь держави – є запорукою національного успіху.

Мати Якова Івановича Бутовича була високоосвіченою жінкою, любила літературу, мистецтво. У неї зберігалася чудова бібліотека їхньої родини. Вона прищеплювала своїм дітям любов до знань, книг, вивчення іноземних мов, до всього прекрасного. Ознайомлювала їх із здобутками української та світової культури. Націлювала дітей на здобуття вищої освіти. Саме від своєї матері Яків Іванович Бутович зберіг любов до літературної діяльності та мистецтва. Сонцов, його дід по материнській лінії, був знаменитим колекціонером, мав чудову картинну галерею. У родині Бутовичів панував дух родинності, зберігалися родинні традиції, звичаї, виховувалося бережливе ставлення до сімейних реліквій. Бережно зберігалася спадщина (тканини, вишивка, одяг, прикраси). Це була своєрідна виставка національних багатств української жінки XVIII–XIX століть. Дім Бутовичів славився українською кухнею. Головного кухаря сім'ї Мирона Павловича запрошували готувати російському государю, коли він бував на Півдні. За високі кулінарські здібності йому вручено медаль із царського кабінету (2, с. 500–521).

Варто сказати, що пам'ять про представників славного українського роду Бутовичів не змогли знищити навіть роки, які стирали історичні дати й перекреслювали епохи, а не лише людей. Адже навіть окремо кожен представник цієї родини зробив більше, аніж деякі наукові інститути.

Завдяки представникам української національної еліти в українських землях активно розвивалося підприємництво. За даними перепису 1897 р., понад 100 тис. людей записували своєю рідною мовою українську і жили за рахунок прибутку від капіталу й нерухомого майна. До підприємництва залучалася частина поміщиків, які створювали на своїх землях товарні господарства, забезпечені сучасною технікою і фахівцями відповідно до обраної спеціалізації. На покоління родини Бутовичів ми ще раз пересвідчуємося в тому, що українці самі своєю діяльністю, своїм служінням робили Україну багатою і процвітаючою європейською державою.

РОЗДІЛ 2

ЯКІВ ІВАНОВИЧ БУТОВИЧ – ФУНДАТОР КІННОЇ СПРАВИ

«Ми нічого не втрачаємо з минулого, тому що минуле ми беремо в майбутнє».

Я. І. Бутович.

«З кожним разом полум'я поколінь розгоряється знову».

Я. І. Бутович.

Життєвий доробок Я. І. Бутовича не втратив своєї цінності ні для України, ні для Росії. Сьогодні він потребує історичного і національно-культурного переосмислення.

Украї важливо переглянути внесок Якова Івановича з погляду сучасних процесів творення Української держави. По-новому треба читати сторінки історії українсько-російських відносин. Настав час пробуджувати в українських громадян інтерес до нашого минулого, залучати їх до процесу повернення забутих імен.

Яків Іванович Бутович – організатор одного з кращих кінних заводів країни, засновник єдиного у світі приватного музею «Коні», один із кращих фахівців у Росії з розведення племінних коней, автор ряду праць із племінного конярства, а також редактор і видавець журналу «Рисак і скакун» (8, с. 16). Народився 07 жовтня 1881 року (за старим стилем) у родині українського дворянина, колезького секретаря Івана Ілліча Бутовича в Кашперо-Миколаївському повіті Херсонської губернії.

Ми звикли називати здібними дітей, які з раннього віку дивують оточуючих своїми винятковими здібностями. Яків Іванович Бутович був геніальним у галузі кінної справи. Рідні згадували, що він у трьохрічному віці, розглядаючи коней на картинці, радісно вигукував: «Кінь – це бог». У початкових класах Яків Іванович навчався в Одеській Рішельєвській гімназії. Тут родина мала власний будинок, де з дітьми, які навчалися, проживала мати Я. І. Бутовича. Вона намагалася дати своїм дітям високий рівень освіти: це вивчення іноземних мов, любов до літератури, мистецтва. У Одесі юний Бутович захопився кінною справою, після прочитання книги професора Кулешова «Конневодство». Саме родинна любов до конярства пробудила в ньому українські гени його великого предка. Під час навчання в Полтавському кадетському корпусі розпочалася рання літературна діяльність Якова Івановича. Великий вплив на його захоплення кінними мав вихователь корпусу Г. С. Грудницький, який тримав бігових коней, пізніше працював управляючим на чистокровному кінному заводі Іловайська під Полтавою. Він гарно малював маслом, що приваблювало Я. І. Бутовича до спілкування з цією людиною. Серед знайомих Грудницького був баришник Хмара, який тримав кінну конюшню в Полтаві, саме він привив Якову Івановичу любов до рисаків. Велику роль у житті Я. І. Бутовича відіграв К. П. Черневський, управляючий кінним господарством далекого родича Івана Яковича, Григорія Миколайовича Бутовича, віце-президента Полтавського бігового кінного товариства. Черневський був знавцем кінної генеалогії. Він звернув увагу Бутовича на вивчення генеалогії коней. Григорій Миколайович відкрив перед молодим Бутовичем світ українських традицій конярства. У Полтавському кадетському корпусі йому довелося познайомитися із великим князем Костянтином Костянтиновичем, який перебував у Полтаві з оглядом військового закладу. Оглядаючи курсантів, великий князь запитав у Якова Івановича: «Ви син Івана Ілліча?». Його цікавило захоплення Бутовича конярством. Ця історія свідчить про те, що представники царської родини шанували надбання українців у галузі конярства. Ця знаменна зустріч відкрила Якову Івановичу двері до відомих українських та російських знавців кінної справи (Юркевича, Потоцького, Бельгарда, який був конезаводчиком в Орловській губернії).

Доля закидає Я. І. Бутовича на навчання в Миколаївське кавалерійське училище в місто Петербург. У 1900–1902 рр. Бутович уже мав відоме авторське ім'я в кінних виданнях: журналах «Конневодство» і «Коннозаводство и конневодство». У серпні 1902 року, після закінчення училища, він відбуває на військову службу в 17-ий Волинський полк, пізніше – в Уланський (м. Ломжа в Польщі). Відбуваючи військову службу в Польщі, знайомиться з польським конезаводчиком англо-нормандських і напівчистокровних коней Ігнатієм Феліксівичем Соколовським, у якого він глибше ознайомився з новинками європейського та світового досвіду з кінної справи, визнаними в європейських колах українських здобутках із конярства. Це дало поштовх Якову Івановичу Бутовичу зайнятися кінною справою на науковій основі. Під кінець військової служби він повернувся в Кашперо-Миколаївку та прийняв рішення піти у відставку і присвятити себе кінній справі. Але його планам не судилося здійснитись. У 1904 році знову повернувся на військову службу в зв'язку з початком російсько-японської війни.

Після прибуття на театр військових дій, 03 вересня 1904 року його зараховують до складу господарського транспорту російської армії. Тут йому випала чудова нагода ознайомитися і вивчити породу маньчжурських коней світлої породи, у яких його приваблювала працездатність і витривалість цих коней. За участь у бойових діях нагороджений орденом Святого Станіслава 3-го ступеня. 14 грудня 1905 знову вийшов у відставку і був зарахований у запас армійської кавалерії.

Після закінчення російсько-японської війни Яків Іванович у 1905 році пішов у відставку і зупинився в Москві. Тут він проводить ділові зустрічі з членами Московського кінного ділового товариства, відвідує московські іподроми. Серед російських конезаводчиків розгорнулася гостра дискусія про орловського рисака і коней-метисів. І саме Я. І. Бутовичу вдалося відстояти існування цих чудових орловських коней – рисаків. Яків Іванович користувався поважним покровительством великого князя Дмитра Костянтиновича, який шанував його батька, і мав визнаний авторитет серед московських кінних ділових кіл як глибокий знавець кінної справи. Навчався в ряді європейських університетів тваринництву, приділяючи велику увагу конярству.

Після смерті батька, він стає власником Кашперо-Миколаївського рисистого кінного заводу, заснованого його батьком у 1885 році (16, с. 201), а власником родового маєтку стає його старший брат, який не любив коней і був проти занять Якова Івановича конярством. Це спонукало його купити маєток Високі Байраки біля Єлисаветграда. Він змінює його назву на Кінський хутір і переводить сюди коней із Кашперо-Миколаївки. Слід згадати ще про одного представника української еліти, чудового друга Якова Івановича – Сергія Григоровича Карузо, який був родом із сім'ї херсонського поміщика, конезаводчиком, чудовим письменником. Він залишив вагомий науковий доробок своїх праць у розвитку українського конярства. Саме праці Карузо про орловського рисака відіграли велику роль у формуванні Я. І. Бутовичем цілої школи конярства у цій галузі. Його праці – це класичні твори з кінної теоретичної справи, які Я. І. Бутович втілював у практику конярства, продовживши наукові дослідження Карузо. У своєму новому маєтку разом із Карузо він займався племінним конярством. У відомого українського землевласника, знаменитого цукрозаводчика і мецената, конезаводчика Федора Артемовича Терещенка був унікальний, казкової краси кінь Бережливий. Яків Іванович зумів зберегти всю інформацію зі своїх спостережень про цього коня, використавши її у племінній справі на своєму заводі.

У 1906 році Я. І. Бутович виїхав до Москви, щоб взяти участь у Московських кінних перегонах. На цій зустрічі знову постало дискусійне питання серед конезаводчиків: коні-рисаки чи бігуни? Віце-президент Московського кінного бігового товариства Пейч запросив на розмову Я. І. Бутовича й умовив його взяти на себе організацію видавництва журналу про орловського рисака, оскільки в цій галузі конярства Бутовичу не було рівних на теренах Російської імперії.

У жовтні 1906 року Яків Іванович переїхав до Москви і почав займатись видавництвом журналу «Рысак и скакун». Саме цей журнал став науковим центром конярства, який дав можливість Якову Івановичу на основі здобутків і традицій українського конярства, світового і європейського досвіду, його наукових досліджень, зайнятися практичною племінною кінною справою на державному рівні. Яків Іванович Бутович утримував журнал за свої власні кошти, щоб підтримувати конярство. Активна видавнича діяльність Бутовича в Москві, його професіоналізм дали йому можливість стати авторитетним у ділових кругах Москви: він був вхожий до Коноплина, Темгіна, Малютіна, Коншина, Бібікова, Сергєєва. Яків Іванович став ініціатором створення Всеросійського Союзу Конезаводчиків орловського рисака. Вважаючи свою місію в Москві виконаною, він продає журнал «Рысак и скакун» полтавському конезаводчику М. А. Афанасьєву, а сам почав займатися практичною і активною науковою діяльністю в галузі кінної справи. Відвідує кінні виставки, заводи, починає скуповувати племінних коней, займається громадськими справами.

У житті Якова Івановича був складний період, коли він був готовий відмовитися від справи свого життя. У цей складний для нього час його підтримував Карузо, петербурзькі друзі Зубов, Огарьов, великий князь Дмитро Костянтинович, який запрошував Бутовича до себе в маєток у Дубрівку. Яків Іванович, прийнявши запрошення великого князя, виїхав з України. Він розпочав знайомство з відомими російськими кінними заводами, побував на заводах Тамбовської і Воронежської губерній, зібрав новий матеріал, якого йому не вистачало для племінної кінної справи. Повернувшись в Україну, він їде до Києва і запрошує перейти до себе на кінний завод керуючого кінного заводу Терещенка, Миколу Миколайовича Ситнікова, який був великим знавцем конярства. Терещенко, розуміючи великі задуми Бутовича, відпускає з ним Ситнікова. У 1909 році Яків Іванович купляє маєток Прилепи в Росії, поряд із Тулою і переводить сюди свій кінний завод із України, зберігши назву Кашперо-Миколаївського кінного заводу (7, с. 54).

З цього часу він проживає в цьому маєтку. Бутович перевозить у новий маєток не лише коней, а й сільськогосподарський інвентар. Таких знарядь праці й технологій ведення сільського господарства не було в жодному маєтку навкруги. У Прилепах почали вперше висівати пшеницю. Поступово сусіди Бутовича стали переймати його ефективні методи господарювання. У своєму маєтку Яків Іванович створив зразкове господарство і кінний завод орловських рисаків – справу свого життя. Він вивчив місцеве конярство, підтримував зв'язки з сином Льва Толстого – Андрієм, який захоплювався кінною справою. Великий фурор коні Я. І. Бутовича викликали на Всеросійській кінній виставці на Ходинському полі в Москві (3, с. 127). На Всеросійському з'їзді конезаводчиків Бутовичу і його однодумцям вдалося відстояти на державному рівні позицію щодо розведення орловської породи коней-рисаків. Після з'їзду кінний завод Якова Івановича став відомим на всю Росію. Йому не було рівних у цій справі. Він продовжує підтримувати тісні зв'язки з кінними заводами на Україні: Терещенків, Мекка, який був засновником Південно-Західного товариства сприянню рисистого конярства і організовував у Києві всі кінні спортивні справи. З Яковом Івановичем активно співпрацювали російські конезаводчики: Єлисеєв, Рибоп'єр, Стахов, Толстий, Хрушов, Руссо. На своєму кінному заводі Бутович вивів ряд видатних породистих коней орловської рисистої породи. Серед них Крепиш, Полкан, Бережливий. За групу із 11 заводських породистих кінних маток на Всеросійській кінній виставці в Москві в 1910 році Яків Іванович був нагороджений золотою медаллю і коштовною братиною великого князя Дмитрія Костянтиновича. Отримав велику золоту медаль за 3-х породистих жеребців на кінній виставці в Одесі (1910 рік). Коні Бутовича перемагали на багатьох престижних міжнародних змаганнях (15, с. 12). Яків Іванович геніально передбачив ланцюг схрещення порід коней, у результаті якого мав з'явитись кінь – легенда. І такий кінь з'явився у 1928 році. Його ім'я – Улов, народився від Удачної і Ловчого. Улов був непереможним призовим конем. Список його перемог: із 55 виступів в призах був першим – 31 раз, другим – 16. Переможець «Призу Барса», «Призу імені СРСР»; установив 22 рекорди, у тому числі європейський на 3 200 м у 1938 році, але на жаль Я. І. Бутовича вже не було в живих. Улов побив навіть рекорди Крепиша, якого називали «конем століття», свого знаменитого предка. Він ставить рекорд на дистанції 2 400 м, а це найкращий рекорд для рисаків, народжених в Європі. Не можна не згадати Громадного – видатного призового рисака, який залишив після себе знаменитого нащадка Крепиша (3, с. 127).

Але велика справа Якова Івановича Бутовича була трагічно перервана приходом до влади більшовиків. У 1918 році Прилепський кінний завод Бутовича був націоналізований і переданий під управління Народного комісаріату землеробства. Яків Іванович був призначений членом Надзвичайної комісії з врятування племінного тваринництва при Наркомземі СРСР. У роки радянської влади він зробив значний вклад у збереження племінного генофонду цінних порід коней. Під час громадянської війни

був консультантом С. М. Будьоного. Потім працював директором Прилепського кінного заводу Наркомату землеробства СРСР, який займався розведенням, випробовуванням і тренінгом орловських рисаків (7, с. 54). У 1920-х роках Яків Іванович Бутович був репресований як «буржуазний спеціаліст». Прилепський кінний завод, дітище Бутовича, який вважався одним із кращих не лише в Росії, а й у світі, був ліквідований без пояснення причин. Більша частина коней була переведена на Хреновський і Успенський кінні заводи. У 1933 році Яків Іванович працював у Держконебракераж інспектором. Уперше заарештований 08 лютого 1933 року ППОГПУ Західної області. 25 червня трійка ППОГПУ Західної області винесла вирок Якову Івановичу Бутовичу по статтям Кримінального кодексу 58-7. Вирок: 3 роки позбавлення права проживати в Московській, Ленінградській областях, обласних і районних містах. Проживаючи у Вязьмі, а пізніше в Щиграх, він склав детальний опис своєї великої колишньої кінної колекції, яка пізніше стала основою його Музею «Коні»; писав спогади, які містили багато цікавих відомостей про конярство в Росії. Яків Іванович закінчив першу частину своїх рукописів у 1925 році. У засланні пише другу частину. У 1928 році він описав 50 кінних заводів, написав історичну частину спогадів «Архів с. Прилепи». Проживав у м. Мценськ Орловської області, у 1937 році знову заарештований. У Парижі вийшли спогади Олега Волкова «Погружение во тьму», де він описує перебування Якова Івановича Бутовича у в'язниці: «...В повній невисокій людині з сивою борідкою і пенсне я несподівано упізнав Якова Івановича Бутовича – тульського поміщика і конезаводчика. Про нього говорили в Москві як про дивовижного «еквілібриста»: Яків Іванович не тільки залишився господарем свого унікального кінного заводу в іпостасі завідуючого, але й був головним консультантом по кінній справі в Наркомземі, у Будьоного» (6, с. 460). У 1937 році Бутович був заарештований знову, а 17 вересня 1937 року трійкою при Управлінні НКВД у Курській області був засуджений до розстрілу. Вирок виконаний 17 жовтня 1937 року. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 року Яків Іванович був реабілітований. Також він був реабілітований 31 березня 1989 року прокуратурою Смоленської області, по першому арешту. Так завершилася життєва доля гідного сина баштанської землі. Я. І. Бутович приклав багато зусиль, щоб зберегти те, що він створював усе своє життя – і не для себе, а для майбутніх поколінь. Він вважав свою діяльність важливою для країни, Вітчизни. Повернення Україні спадщини її видатних діячів культури та науки є громадянським обов'язком молодого покоління (додаток 3).

РОЗДІЛ 3

ЯКІВ ІВАНОВИЧ БУТОВИЧ – МЕЦЕНАТ, ВИДАТНИЙ ОРГАНІЗАТОР МУЗЕЙНОЇ КІННОЇ СПРАВИ

Мабуть, важко уявити собі людину, яка не приходила б у захоплення від знайомства з Музеєм конярства при Московській сільськогосподарській академії імені Тімірязєва. Його багатюща колекція, де практично кожна картина або скульптура – не тільки шедевр із художньої точки зору, але й своєрідна сторінка в літописі вітчизняного конярства, не має аналогів у всьому світі. І зобов'язані ми цими дивовижними здобутками Якову Івановичу Бутовичу, відомому конезаводчику і громадському діячеві свого часу, шаленому захиснику орловського рисака (17, с. 121–128). Він згадується у «Театральному романі» Булгакова, у романі П. Романова «Три пары шелковых чулок», з нього списаний образ конезаводчика Бурмана в повісті П. Ширяєва «Онук Тальоні». Націоналізована після революції колекція Бутовича значно поповнилася, але все ж її «кістяк», найцінніші твори класиків «кінного» жанру – Н. Є. Сверчкова, М. С. Самокиша, П. К. Клодта, Є. А. Лансере – зібрані самим Бутовичем. Довгі десятиліття його ім'я навіть не згадувалося поряд із музеєм, який Бутович створював усе своє життя. Яків Іванович залишив великий слід в області конярства як збирач художніх цінностей, на

основі яких був створений знаменитий музей «Коні», і як письменник та науковець. Він розшукував сім'ї, де можна було припустити наявність гарних картин із зображенням коней, і якщо знаходив, то вже постійно стежив за долею цих творів, щоб не втратити можливості їх придбати. У музеї зібрано близько 5 тисяч експонатів, серед яких виділяються картини В. Серова, Н. Сверчкова, Н. С. Самокиша і велике зібрання картин зарубіжних художників. Крім картин, у музеї знаходяться зібрані Яковом Івановичем старовинні меблі, альбоми та окремі фотографії коней, а також бібліотека з історії кінного мистецтва та конярства. Після революції музей був націоналізований і переданий під управління Народного комісаріату землеробства.

Яків Іванович навіть не підозрював, що створений на основі його художньої колекції науково – художній музей конярства стане Меккою всіх «правовірних»: спеціалістів – конезаводчиків, мистецтвознавців, а також тих, чиє серце відкрите прекрасному, в кому жива вічна пам'ять і вдячність великому божеству – коневі. Чи міг подумати Яків Іванович, дописуючи гіркі сторінки своїх спогадів, що його музей перетвориться в місце паломництва любителів коней усіх країн світу – від Аргентини до Японії.

Яків Іванович Бутович був знайомий із багатьма художниками, які любили бувати в Прилепах. Вони із задоволенням, на прохання господаря, малювали його улюбленців. Його колекція налічувала не лише картини, а й різні скульптурні роботи. Крім того, він збирав фотографії із зображенням коней. Багато картин, які були в колекції Якова Івановича, писалися на замовлення. Це картини Серова: «Сірий рисак», Врубеля «Конвоєць», Пряшнікова «В степу», Савицького «Телегой», Орловського «Всадник в красном». У галереї Бутовича були твори В. Худякова, А. Кившенка, М. Зичі, Ф. Крюгера, Г. Ладижинського, К. Юона, Н. Ліберехта, братів Байкових. Яків Іванович відзначався особливою художньою пристрастю: деякі монографічні колекції були лише в нього. У нього знаходилося найбільше зібрання творів Сверчкова: «В метель», «Ямская тройка», «Возвращение с охоты», «Охотники», «Охота на медведя». Яків Іванович залишив велику рукописну працю про життя і творчість Сверчкова. У цій книзі він наводить багато невідомої інформації про Льва Толстого. Бутович зібрав більше 40 робіт П. Ковалевського, найкраща з них – «Тройка в распутицу». Тільки в Прилепах можна було ознайомитися зі збіркою робіт П. Соколова, чудового аквалериста, ілюстратора творів Гоголя, Толстого, Тургенєва, Некрасова. Видатні живописці С. Виноградов і М. Самокиш були друзями Якова Івановича, довгий час проживали в нього і писали для нього портрети його прославлених рисаків. Створити унікальний музей з кінної справи Бутовичу допомогла його любов і глибокі знання з мистецтва, наполегливість у пошуках картин, унікальні знання з конярства.

У 1918 році, щоб врятувати завод і галерею від більшовицьких погромів, Бутович віддає їх у безоплатне користування нової влади. Після націоналізації картинної галереї радянською владою, Яків Іванович був призначений зберігачем власного художнього зібрання із 700 полотен та 1 200 експонатів. Він склав опис своєї унікальної галереї, яку він назвав іппічною (кінною) (4, с. 88–104). Після арешту Бутовича у 1928 році, його колекцію у 1929 році переводять до Москви, яка у 1940 році була передана Всесоюзній Сільськогосподарській Академії імені Тімірязєва і стала Музеєм кінної справи. Свої рукописи Яків Іванович встиг передати овіреним особам, і у 1932 році, вийшовши на волю, повертає їх собі. Після його розстрілу рукописи зберігалися в директора Пермського кінного заводу № 9 В. П. Ляпіна, потім їх зберігав родич Ляпіна – А. В. Соколов. У 2003–2010 роках, завдяки самовідданій праці ентузіастів, спеціалістів – гіпологів і любителів коней, більша частина спогадів Я. І. Бутовича була видана в 3-х томах. Велика роль у виданні праць Бутовича належить журналісту С. Бородуліну, який займався дешифровкою і передрукуванням рукописів Якова Івановича та інженеру – будівельнику і конезаводчику Росії Клименту Миколайовичу Мельникову, який разом з іншими вкладниками профінансував видання творів Я. І. Бутовича. Сьогодні в колекції

Музею «Коні» знаходиться більше 300 картин, акварелей, скульптур, 10 альбомів із малюнками М. Є. Сверчкова, більше 55 тисяч фотонегативів, 13 тисяч книг, у т. ч. і рукописні праці Я. І. Бутовича: «Про художника М. Є. Сверчкова», «Каталог картинної галереї села Прилепи», «Спогади» (додаток 5).

Із 2006 року в Росії проводиться Меморіал на честь пам'яті Я. І. Бутовича і встановлений Приз пам'яті Я. І. Бутовича для коней старшого віку орловської породи (додаток 6). Яків Іванович Бутович увійшов у історію в тих своїх можливостях і проявах, які виявлені та зафіксовані механізмами його соціальної діяльності та патріотичного служіння людям. У його особі багата та різнобічна українська культура, безумовно, зробила свій внесок у скарбницю російської та світової культур.

ВИСНОВКИ

Незадовго до арешту Я. І. Бутович у своїх зошитах написав: «С грустю склоняю я седую голову над этими строками, бросаю перо и думаю о том, как ненужно, как глупо прошла моя жизнь: вместо того, чтобы наслаждаться жизнью и жить для себя, я жил для других, думал о России, трудился не покладая рук, создал галерею, собрал и сохранил множество первоклассных произведений искусства и все для чего? – для того, чтобы на склоне своих лет увидеть, как если не все, то почти все эти произведения валяются в полусырой кладовой и не сегодня-завтра пойдут за гроши и будут распроданы и разбазарены!!! Стоило жить, стоило трудиться?». Не можна не читати ці слова Якова Івановича без болю в душі. Ми зобов'язані повернути забуте ім'я Бутовичів Україні. Віддати належну шану Якову Івановичу за його науковий вклад у збереження звичаїв і традицій українського конярства; за те, що не зламався перед сталінською репресивною машиною; за те, що був сильний духом свого козацького роду; за те, що гідно проніс у своєму житті честь і гідність представника українського народу; що був прикладом громадянського служіння Вітчизні. Рід Бутовичів – це наша національна гордість.

Зв'язок роду Бутовича з часами Ярослава Мудрого дійсно є легендарним. Яків Іванович у своїх спогадах перерахував історично відомих предків з кінця XVII століття. Серед них він називає гетьманського посла Івана Богдановича Бутовича, учасника турецьких походів Степана Степановича Бутовича і свого прадіда, чернігівського бургомистра Олексія Петровича Бутовича. Бутовичі дотримувалися патріотичних поглядів та збирали власну колекцію козацьких портретів та визначних людей України одночасно з портретами представників своєї родини. Особливо цінними вважаються прижиттєві зображення, до яких науковці відносять погрудний портрет І. Мазепи з родинної збірки Бутовичів (додаток 4). Розвідки цього портрету відомого історика М. С. Грушевського допомогли встановити («Киевская старина». – 1910. – Т. 94), що портрет знаходився у власності осавула Степана Івановича Бутовича. Портрет виконано в найкращих традиціях українського козацького портретного живопису майстром Лівобережної України XVIII ст.

Давши згоду радянській владі служити директором свого заводу, Яків Іванович рятував справу свого життя, щоб зберегти здобутки і надбання кінної справи для майбутніх поколінь. Він сам сприяв націоналізації заводу, розуміючи, що інакше не зможе його врятувати. Він не став емігрантом (його сестра і мати наполягали виїхати з ними у Ніццу, де зберігались невеликі кошти родини Бутовичів), він залишився, щоб до кінця виконати свій громадянський обов'язок. Сидячи в Соловках, Бутирці, Тульській тюрмі він напише: «...мои предки сделали имя Бутовичей славным и известным чуть ли не со времен Ярослава Мудрого, «... я испил чашу позора только за то, что, как верный сын Отечества, я в это смутное время не бежал за границу, а остался здесь, спасал конневодство, сохранял величайшие культурные и материальные ценности, много раз рисковал жизнью...за это я сижу в арестантском доме ГПУ» (2, с. 500–521). І за це його знищили. Сьогодні Росія повинна взяти на себе громадянську мужність і

відповідальність за свідоме винищення сталінським тоталітарним режимом цвіту української нації, яка вірою і правдою, самовідданою працею прославляла її, збагачувала російську культуру, зберігала її національну спадщину. Відрадно, що в Росії є патріоти, ентузіасти кінної справи, представники російської нової еліти, які повертають нам славне ім'я нашого земляка, даючи високу оцінку діяльності Я. І. Бутовича:

- Д. М. Урнов «...Спогади кіннозаводчика Я. І. Бутовича – це чудова хроніка, гідна для порівняння з творами класичної російської прози»;
- Акунін «Прости нас, кінь – так все людство повинно покаятися. А радянська влада – покаятися за всі злочини, подібні з Я. І. Бутовичем»; Яків Іванович Бутович – свідок далеких часів, він талановитий, спостережливий, яскравий представник свого народу. Він розповів більше, чим багато творів історичних досліджень»;
- А. Фран «...праці Бутовича – це не тільки минуле, а це завжди творення нашого майбутнього. Бутович – це сила духу і відданості своїй улюбленій справі».

Нині Прилепський кінний завод Бутовича розводить чотири породи коней - українських верхових, російських – ваговозів, шотландських поні та російських рисаків, виведених схрещуванням американської породи з орловцями, які так гаряче захищав Яків Іванович Бутович. Сьогодні він може пишатися упорядкованими стайнями, критим манежем із трибунами, власним іподромом. Вихованці заводу добре відомі в Будапешті, Берліні, Гельсінкі, Стокгольмі – скрізь, де доводилося виступати кінним спортсменам. Ми горді тим, що вони продовжують справу Я. І. Бутовича, і зможуть, як і він, зберегти її для майбутніх поколінь.

У 2005 році з'явилася на світ книга Івана Яковича «Мои Полканы и Лебеди», через 80 років після того, як була написана, книга «Лошади моего сердца» – великий подарунок усім любителям коней. Назву книзі дали її упорядники, вибравши найпоширеніший вислів Якова Івановича про своїх коней – «Лошади моего сердца». Його твори «Лебедина пісня», «Архів с. Прилепи», три томи «Спогадів», «Гибель Крепыша» є цінними історичними джерелами. Проходить час, одне покоління змінює інше, і дороговказом нашого руху вперед є слова Якова Івановича Бутовича: «Мы ничего не теряем из прошлого, потому что прошлое мы берем в свое будущее» (2, с. 500–521). На жаль, Яків Іванович пішов із життя, не встигнувши реалізувати все те, що було заплановано і задумано, а головне – не побачив своїх шанувальників на Україні, до якої, за словами тих, хто його знав, усе життя мріяв повернутися.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білик Б. Баштанському роду нема переводу / Б. Білик, Т. Гриненко // Миколаїв. – 2014. – С. 9–14.
2. Бутович Я. І. Лошади моей души / Я. І. Бутович // Москва, 2003. – С. 500–521.
3. Бутович Я. І. Мои Полканы и лебеди / Я. І. Бутович // Москва, 2003. – С. 127.
4. Бутович Я. І. Каталог моей жизни : описание Прилепской коннозаводской галереи / Я. І. Бутович // Наше наследие. – 1997. – № 41. – С. 79–96 ; № 42. – С. 88–104.
5. Волков О. В. Погружение во тьму / О. В. Волков // Москва «Молодая гвардия». – 1989. – С. 460.
6. Гуревич Д. Яков Иванович Бутович / Д. Гуревич // Наше наследие. – 1997. – № 41. – С. 12–21.
7. Жилкин О. Прилепы : история и легенды / О. Жилкин // Слобода. – 2002. – № 51. – С. 54.

8. Камоликов А. Судьба дворянина Бутовича / А. Камоликов // Тула. – 2001. – 30 июня. – С. 16.
9. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини / В. В. Кривошея // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – Київ : «Дельта», 2004. – С. 117.
10. Святненко В. Рідний край над Здвижень – рікою. Відлуння сивої давнини / В. Святненко. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – С. 368.
11. Трестановы А. и Б. Труды Полтавской Учетной Архивной Комиссии / А. и Б. Трестановы. – Полтава, 1910. – С. 91–114; вип. 7.
12. Франко І. Перехресні стежки / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. – Т. 20. – К., 1979. – С. 369.
13. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодезі / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. – Т. 45. – К., 1986. – С. 404.
14. Шаповал М. Соціологія українського відродження / М. Шаповал. – К., 1994. – С. 24–25.
15. Шестаков К. Лошадиная сила : к 120-летию со дня рождения Я. И. Бутовича / К. Шестаков. – 2001. – С. 12.
16. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – Київ, 1987. – С. 267.
17. Описание Касперо-Николаевского рысистого завода Я. И. Бутовича, состоящего при сельце Прилепы в 20-ти верстах от Тулы : по сведениям на 1 января 1913 г. – М., 1913. – С. 201.
18. Прилепский государственный конный завод и его музей // Пособие для экскурсий. – Тула, 1925. – С. 121–128.

Будівля Ніжинського ліцею (XIX століття)

с. Кашперо-Миколаївка, земля, де народився Я. І. Бутович

Дорога до с. Кашперо-Миколаївки (спадок від маєтку Бутовичів)

Кашперо-Миколаївські степи, де пройшло дитинство Я. І. Бутовича

Рештки цегляного заводу (колишній маєток Бутовичів)

Ставок Бутовичів у Каширо-Миколаївці

Школа у Каширо-Миколаївці

Кінний завод Я. І. Бутовича в Прилепах

Кінь Громадний (у маєтку Бутовичів у Каширо-Миколаївці)

Я. І. Бутович на коні своєї улюбленої породи

Кронпринц Бутовича, переможець Імператорського призу 1912 р.

Я. І. Бутович в день перемоги Кронпринца в Імператорському призі 1912 р.

Коні на заводі Я. І. Бутовича

Легендарний Улов Я. І. Бутовича

Красень Анілін (біговий кінь-призер Я. І. Бутовича)

Ловчий, один із легендарних рисаків Я. І. Бутовича

Ласка – велика гордість Я. І. Бутовича

Жертва Я. І. Бутовича – переможниця Імператорського призу 1912 р.

Крепши Я. І. Бутовича (зліва)

Крепши на змаганнях

Легендарний Крепиш Я. І. Бутовича

*У Прилепах: А. С. Атриганьєв, В. А. Щьокін,
Я. І. Бутович (у центрі), Н. А. Сопляков (Юрасов)*

*М. С. Самокиш малює портрет знаменитого Громадного (батька Кретиша)
на кінному заводі Я. І. Бутовича в маєтку Прилепи 1912 р.*

Будинок Я. І. Бутовича в Прилепах

Я. І. Бутович і його робітники в картинній галереї у Прилепах

Я. І. Бутович у картинній галереї в Прилепах

Я. І. Бутович – 1915 рік

Дружина Я. І. Бутовича – А. Р. Вальцова

Портрет Івана Мазепи з родинної колекції Бутовичів

МУЗЕЙ «КОНИ» Я. І. БУТОВИЧА

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

С. С. Ворошилов «Трійка»

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

*Р. Френц і син. Матки Прилепського кінного заводу
Табун Я. І. Бутовича*

М. Є. Сверчков «Табун»

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

В. Серов Летучий. Гордість колекції Я. І. Бутовича

Картина художника XVIII століття

В. В. Семенський Крепиш (кінь століття)

*М. Сверчков, Н. Г. Сверчков «Амазонка»
(у 1868 році на Парижській виставці визнана ідеалом верхового коня)*

М. Сверчков «Смільвий»

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

Анілін – малюнок Олексія Глухарєва

А. Крюгер «Олександр I на коні»

Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

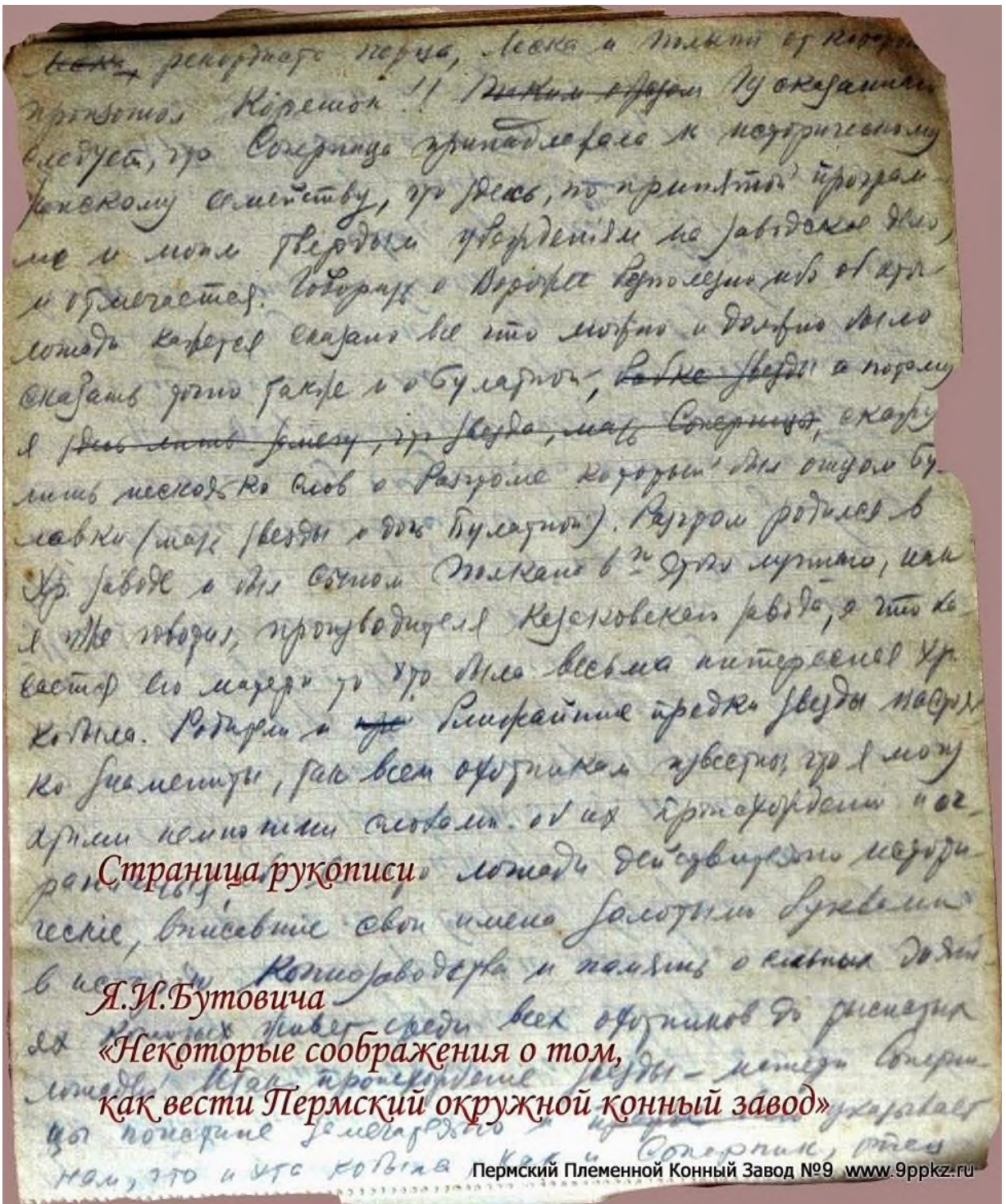
Експозиція музею Я. І. Бутовича «КОНИ»

Змагання на честь Я. І. Бутовича

Страница рукописи

Д.М.Бутовича

«Некоторые соображения о том, как вести Пермский окружной конный завод»

Пермский Племенной Конный Завод №9 www.9ppkz.ru

Миколаївський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти

КРАЄЗНАВЧИЙ АЛЬМАНАХ

Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта.

Літературна редакція: М. А. Ландер, С. Г. Білошапка
Технічний редактор: Г. В. Кінах

Фото на обкладинці з Інтернету

Папір офсетний. Друк на різнографі
Формат 60x84/8
Умовно-друкованих арк. – 12,5
Обліково-видавничих арк. – 11,6
Гарнітура шкільна

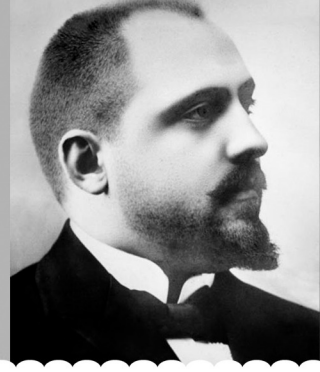
Тираж 100
Замовлення № 47

Адреса редакції:

**вул. Адміральська, 4-а,
м. Миколаїв, 54001
Тел./факс 37 85 89**

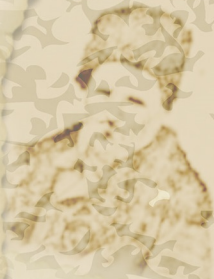
<http://www.moippo.mk.ua>,
e-mail: moippo@moippo.mk.ua

ТЕПОВА УКРАЇН

Народня Республіка!
ВІЛЬНА УКРАЇНА
Жовтня смєртї святиє пам'ять І. І. Шевченка.

КУРІНЬ

Вересня (1) листопада 1917 р.
Українська Республіка